

BOÉR ILKA–SZTÁNCSUJ SÁNDOR JÓZSEF–BAJUSZ MÁTYÁS–
HÖGYES MIHÁLY HUBA*

A LEMHÉNYI SZENT MIHÁLY-TEPLOM KÖZÉPKORI TÖRTÉNETE AZ ÚJABB RÉGÉSZETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

Kulcsszavak: *Lemhény; Szent Mihály-templom; középkori templom; régészeti kutatás; egyházi építészet*

A lemhenyi Szent Mihály-templom jelenleg az egyik legjobban kutatott középkori egyházi épület Háromszék térségében. A középkori táj- és településtörténet szempontjából is izgalmas ponton, a Lemhény és Kézdialmás között fekvő Szent Mihály-hegyen épült templom (1. kép) újabb régészeti kutatására 2020–2023 között, az épület együttes felújítási munkálataival összefüggésben, nagyjából ezekkel párhuzamosan került sor. A kutatások során első ízben nyílt lehetőség a templombelsőben végzett régészeti feltárásokra, amelyek révén az épület korai történetére vonatkozó adatokra sikerült szert tenni. Emellett, a műemlék felújításához kapcsolódóan, a templom környezetében további régészeti megfigyeléseket lehetővé tevő és ezeket régészeti értelemben értelmezhető és dokumentálandó munkálatokra is sor került, melyek alátámasztották és kiegészítették a korábbi kutatásokból már ismert ismereteinket az épület fázisaival kapcsolatban. Jelen írásban elsősorban a Székely Nemzeti Múzeum régészeteinek az irányítása és részvétele révén¹ megvalósult 2020–2023 közötti kutatások eredményeit kívánjuk bemutatni, beillesztve ezeket az adatokat az épülettel kapcsolatos korábbi kutatások sorába.

* Boér Ilka (1993), PhD, régész–művészettörténész, muzeológus, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, boerilka@gmail.com; Sztáncsuj Sándor József (1977), PhD, régész, muzeológus, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, sztancsuj@gmail.com; Bajusz Mátyás (1988), PhD, régész, muzeológus, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, bajusz.matyas@gmail.com; Högyes Mihály Huba (1987), régész, muzeológus, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, misihuba@yahoo.com

1 Ásatásvezető: Sztáncsuj Sándor József; a kutatócsapat tagjai: Boér Ilka, Bajusz Mátyás, Högyes Mihály Huba. A munkálatokban hosszabb-rövidebb ideig részt vettek még: Barbócz Beáta, Gotzmann Anabella, Puskás-Kolozsvári Frederik és Kovács József-Szilámér.

Jelenlegi formájában a lemhenyi Szent Mihály-templom egyike a térség legjobb minőségű barokk templomegyütteseinek,² a templom alapjai és falai azonban középkori alapokon nyugszanak. A műemlékegyüttes a templom épületéből, valamint az azt övező kerítőfalból és harangtoronyból áll (2. kép). A reprezentatív méretű, kelet–nyugati irányú tengelyre fűzött, egyhajós templom, mely elsősorban gótikus és barokk elemeket őriz (3–4. kép), egy téglalap alaprajzú hajóból (14,5 × 6,9 m), valamint egy, a nyolcszög három oldalával záródó, a hajó szélességével megegyező szélességű szentélyből (7 × 6,9 m) áll. A szentélyt a hajótól félköríves diadalív választja el (5. kép). A szentélyt kettő, míg a hajót három nagyméretű, félköríves záródású ablak világítja meg a déli oldalon (a nyugati karzat tengelyében elhelyezett ablakot részben takarja a nyugati karzat külső feljárója). A templom nyugati és déli bejárata előtt négyzetes alaprajzú portikusok emelkednek (a nyugati emelettel is ellátott, méreteik 2,8 × 2,7 m és 3 × 3 m), míg a szentély északi oldalához kissé trapezoid alaprajzú sekrestye (4,9 × 3,5 m) csatlakozik. A templomhajó nyugati végében elhelyezett karzathoz külső feljáró vezet a hajó déli oldaláról.

Az épület külső falait tizenhárom támpillér erősíti, melyek a gótikus korszak elemeiként értelmezhetők. A hajót összesen nyolc támpillér támasztja meg, illetve további négy támpillér figyelhető meg a portikusok falszövegében. Mindegyik egyszerű kiképzésű lábazati párkánnyal van ellátva (6. kép), míg a szentély keleti és déli oldalán álló öt támpilléren egy gazdagabban profilált párkányt (7. kép) figyelhetünk meg. A támpilléreket és néhány, a felújítás alkalmával napvilágra került részletet leszámítva, úgy kívülről, mint a belsőben is egy barokkos jelleg dominál (a nyugati oldal volutás timpanonja, a belső, fiókos dongás, jó minőségű stukkódíszekkel ellátott boltozata, amely masszív falpillérekre támaszkodik). A templomot szabálytalan kör alaprajzú, lőrészekkel ellátott kerítőfal övezi (kiterjedése egy kb. 46 × 33 m-es tér), melyet külső oldalán tizennégy támpillérrel, illetve az északi és déli oldalon két emeletes, félköríves alaprajzú toronnyal is elláttak. A fal vastagsága 80 cm, magassága 3,5–4 m között változik. A négyzetes alaprajzú harangtorony (5,75 × 5,75 m) a fal keleti oldalán emelkedik.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A templom viszonylag korán felkeltette a kutatók érdeklődését, így már a 19. századtól kezdődően megjelenik a szakirodalomban is, ám ezek a tanulmányok elsősorban történeti forrásokra és helyszíni megfigyelésekre támaszkodtak, a stíluskritika és a morfológiai jellegzetességek alapján értelmezve a töredékes adatokat. E művek fő-

2 A romániai műemlékjegyzékben a CV-II-a-A-13234 (LMI), illetve az országos régészeti reptériumban a 64470.02 (RAN) azonosítószámokkal szerepel.

ként a templom erősítésére, azaz a kerítőfalra helyezik a hangsúlyt, a templomról csupán a rendelkezésre álló kevés adatot ismétlik.³ A templomra vonatkozó ismereteket elsősorban Csáki Árpád levéltári⁴ és Bordi Zsigmond Lóránd régészeti kutatásai⁵ gazdagították jelentősebben.

Bordi Zsigmond Lóránd 2011-ben, a templom külső oldalán folytatott kutatásai során összesen 16 szelvényt nyitott meg, melyek közül 9 a templom, míg 7 a kerítőfal kutatására koncentrált. A feltárások nyomán Bordi hat építési periódust tudott elkülöníteni, beleértve a templom legkorábbi fázisára utaló részletek dokumentálását. Ennek a korai templomnak a pontos formáját és méreteit, a templombelsőt érintő kutatás hiányában, nem tudta megállapítani. A templom kevés fennmaradt középkori emléke közül Tari Edit foglalkozott a két fennmaradt keresztelőmedencével.⁶

3 Vö. ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. III. Pest, 1869. 118–119; *Háromszék vármegye: Emlekkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*. Szerk. POTSA József. Sepsí-Szent-György, 1899. 313; KÖNYÖKI József: *A középkori várak. Különös tekintettel Magyarországra*. Bp., 1905. 284; GERECE Péter: *Magyarország műemlékei II. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Bp., 1906. 361; VIRGIL VĂTĂȘIANU: *Istoria artei feudale în Țările Române*. I. Academiei, Buc., 1959. 576; KÓNYA Ádám: *A lemhényi vár*. Megyei Tükör XIII (1980). 2611. o.n.; OCTAVIAN ȘTEFAN GHEORGHIU: *Arhitectura medievală de apărare din România*. Tehnică, Buc., 1985. 183–184, 232; GYÖNGYÖSSY János–KERNY Terézia–SARUDI SEBES-TYÉN János: *Székelyföldi vártemplomok*. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület, Bp., 1995. 152–154; TUDÓS S. Kinga: *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században (Háromszéki templomvárak)*. Püski, Bp., 1995. 143–145; LÉSTYÁN Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*. II. Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Gyulafehérvár, 2000. 120–121; KARCZAG TIBOR–SZABÓ ÁKOS: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*. Semmelweis, Bp., 2010. 574–575; uők: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*. Semmelweis, Bp., 2012. 691–692; PESTY FRIGYES: *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége. I. Kovászna megye*. Közzéteszi Csáki Árpád. Országos Széchényi Könyvtár–Székely Nemzeti Múzeum, Bp.–Sepsiszentgyörgy, 2012. 87–88; KÓNYA Ádám: *Háromszéki színes szöttek*. Szerk. KÓNYA Éva. Komp-Press Korunk Baráti Társaság, Kvár, 2014. 152–153; Hubert ROSSEL: *Transylvanie: les églises fortifiées du pays des Sicules*. Risoprint, Cluj-Napoca, 2015. 232–235; BARTOS LÓRÁNT–IOCHOM ISTVÁN: *Kézdi-Orbaiszék római katolikus templomai*. Pro Press Egyesület–Háromszék Vármegye, Kézdivásárhely–Sepsiszentgyörgy, 2024. 216–225.

4 CSÁKI ÁRPÁD: *Levéltári adatok a lemhényi római katolikus egyházközség múltjára és a Szent Mihály plébániatemplom építéstörténetére vonatkozóan*. Acta Siculica 2014–2015. 171–184.

5 BORDI ZSIGMOND LÓRÁND: *A lemhényi Szent Mihály-hegyi erődített templom története a 2011. évi régészeti kutatások tükrében*. Acta Siculica 2014–2015. 131–169; 8. és 21. tábla.

6 TARI EDIT: *Kőbe faragott liturgia. A Kárpát-medence középkori kő keresztelőmedencéi*. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2018. 201–202.

A TEMPLOM RÖVID ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE A TÖRTÉNETI FORRÁSOK ALAPJÁN

Mivel a templomra vonatkozó forrásokat Csáki Árpád már korábban összesítette, a következőkben csak a templom építéstörténetére vonatkozó alapvető adatok felidézésére szorítkozunk.⁷ A lemhényi plébániára vonatkozó első forrás az 1332–1334-es pápai tizedjegyzék, mely szerint Beke nevű papja 1332-ben tizenkilenc régi báni dénárt, 1333-ban három báni dénárt, majd Péter nevű plébánosa 1334-ben tizennégy régi báni dénárt fizetett be.⁸ Ugyanekkor, 1333-ban említik a templom titulását is (*de Sancto Michaele*).⁹ A templom gótikus átépítéséről egy 1510-es, bizonytalan hitelességű forrás tájékoztat, mely szerint ez évben húsz család tett adományt a templom építésére.¹⁰ Lényeges, hogy amennyiben nem is fogadjuk el hitelesként a mára elveszett oklevelet, az évszám felbukkan az 1777-es átépítési feliraton is (8. kép), valószínűleg egy korábban a templomban valóban megtalálható felirat nyomán (*Olim erat scriptum*), ami arra utal, hogy valamilyen nagyobb beavatkozással ténylegesen lehet számolni a 16. század elején.¹¹ 1537-ben Balázs nevű plébánosa egyben *vicearchidiaconus sedis Kyzdi*.¹² Az 1823-as püspöki vizitáció alkalmával az akkor megfigyelt felirat alapján feljegyezték a torony építési idejét (1546).¹³ Bordi Zsigmond Lóránd véleménye szerint¹⁴ az új oltár felszentelése 1680-ban¹⁵ (*terminus ante quemként*) egy újabb nagyobb beavatkozás végét jelezheti, mint a későbbiekben említésre került fes-

7 A felújítás során a munkálatok művészettörténeti nyomon követését Fehér János végezte, melynek kapcsán történeti kutatásra is sor került, azonban ezek eredményeit egyelőre nem publikálta.

8 *Monumenta Vaticana. Historiam Regni Hungariae Illustrantia*. I. 1. *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai. 1281–1375*. Bp., 1887 (a továbbiakban MONVAT I/1). 105, 116, 126; *Székegy oklevéltár*. VIII. 1219–1779. Szerk. BARABÁS Samu. Bp., 1934 (a továbbiakban SZOKL VIII). 280–281.

9 MONVAT I/1. 116.

10 Az András, Baka, Bálint, Butak, Csomortányi, Donáth, Gábor, Galcsó, Hirkó, Husith, Kanis(z)tos, Kovács, Lemhényi, Lukács, Márton, Miklós, Réti, Sigmond, Szentés és Tóth családok. Lásd PÁLMAY József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsí-Szent-György, 1901. 14, 27, 33, 95, 120, 146, 166, 171, 207, 213, 245, 259, 284, 287, 294, 312, 371, 387. A forrás hitelességét korábban Csáki Árpád megkérdőjelezte. CSÁKI: *i. m.* 175–176.

11 A Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés idején a templomról a helyi hagyomány, emlékezet úgy tartotta, hogy az 1470–1490 között épülhetett. Vö. PESTY: *i. m.* 87.

12 CSÁKI: *i. m.* 171; SZOKL VIII. 280–281.

13 CSÁKI: *i. m.* 176.

14 BORDI: *i. m.* 143.

15 CSÁKI: *i. m.* 177.

tett kazettás mennyezet¹⁶ elhelyezése, vagy ahogyan Csáki Árpád is utal rá, esetleg a szentély (újbóli) újjáépítése.¹⁷

A 18. századtól már bővebb forrásbázis áll rendelkezésre, ezek alapján viszonylag jól nyomon követhetőek a további beavatkozások, átalakítások (a déli portikusz megépítése az 1707–1716 közötti időszakban, a barokk sekrestye elkészülte 1728 körül, a jelenlegi kerítőfal és a hozzá tartozó déli és északi tornyok megépítése 1755/1760–1764 között, a teljes barokk átalakítás 1776–1777-ben, mely során az emeletes nyugati portikusz is épült, a torony 1810-es magasztása).¹⁸ Az 1716-os és 1717-es vizitáció rossz állapotú, leomlott kőkerítést említ,¹⁹ ennek építési ideje nem ismert. 1731-ben kőből készült keresztelőmedencét említenek a déli bejáró környezetében, szintén kő keresztelőmedencét jegyezték fel 1743-ban is.²⁰ 1743-ban és 1747-ben az egyházlátogatási jegyzőkönyvben feljegyezték, hogy a templom hajója és szentélye egyforma magas volt, a forrás szerint a diadalív részben takarta a szentélyt. 1765-ben a sekrestye és a csonttár zsindelezéséről van adat,²¹ tehát az osszáríum a 18. század közepén még állt. Az épületet a 18. század közepétől ritkábban használták, az 1970-es évektől pedig már szinte egyáltalán nem.

A TEMPLOM RÉGÉSZETI KUTATÁSA (2020–2024)

Az új feltárások a templom felújítási munkálataival párhuzamosan, Sztáncsuj Sándor József irányítása alatt, 2020–2023-ban zajlottak,²² részben kiegészítve, részben megerősítve Bordi korábbi eredményeit. A négy ásatási idény során összesen 19 szelvény megnyitására volt lehetőség a templom belsejében (5 a szentélyben, 6 a hajóban, 3 a sekrestyében) és a templom körül (5 szelvény), továbbá releváns régészeti megfigyeléseket lehetett tenni a templom körüli védőjárda kialakítása (egy 70 cm-es sávban a templom falai mentén), illetve a belső járószintek kialakítása során is. A templomot körülölelő esővíz-elvezetési rendszer kiépítése során összesen 38 árok leletmentésére került sor, mely a kerítőfalon belüli rétegtan keresztmetszetét szolgáltatja, illetve számos sír (jellemzően melléklet nélküli, nehezen keltezhető vázak) feltárásához vezetett (9. kép).

16 Ezt az 1743-as vizitáció során jegyezték fel. Vö. Csáki: *i. m.* 178.

17 Uo. 177.

18 Vö. uo. 177–180.

19 Uo. 177.

20 Uo. 178–179.

21 Uo. 180.

22 Vö. SZTÁNCSUJ Sándor József–BAJUSZ Mátyás–BOÉR Ilka–HÖGYES Mihály Huba: 2024 *Raport de cercetare arheologică preventivă. Lemnia – Biserica Sfântul Mihail*. Sf. Gheorghe, 2024. Kézirat a Székely Nemzeti Múzeum Régészeti Irattárában.

KUTATÁSOK A TEMPLOM BELSEJÉBEN (2020–2022)

A feltárások és a rétegtani eltérések kapcsán fontos előzetesen jelezni, hogy 2021 telén–tavaszán az egész templomból, tehát a hajóból és a szentélyből is 20–30 cm vastag földréteget távolítottak el az új járósintekhez kapcsolódó majdani rétegtan kialakítása végett. Ennek következtében a 2020-ban kutatott felületekkel szemben, a 2021-ben feltárt szelvényekből már hiányzott a padló alatti felső réteg, valamint a modern korszak különböző felújítási munkálatai során képződött törmelékrétegek felső része.

A szentély

A kutatás során öt szelvényt nyitottunk a templom szentélyének belső terében, az északi és déli falak mentén, illetve ezekre merőlegesen. A szentély keleti és középső részében nem lehetett feltárásokat végezni, mivel ezt a teret a főoltár és a hozzá kapcsolódó faszerkezet, illetve a középtengelyben kialakított kriptá töltötte ki. A 2020-as évben négy, 2021-ben egy szelvény került feltárássra. Ezek nyomán sikerült megállapítani a szentély általános rétegtani viszonyait, illetve azonosítani tudtuk a templom korábbi építési fázisaihoz tartozó falazott szerkezeteket (a félköríves apszist, amelyhez később támpillérek csatlakoztak, valamint a diadalív alapját), melyekre a korábbiakban, belső kutatás hiányában, nem volt lehetőség. E szelvényeken kívül, 2022 őszén, a szentély új járósíntjének előkészítésekor, a szentély északkeleti szegletében, tehát a főoltár északi és keleti oldalán előkerültek a félköríves apszis északi és keleti fala, valamint ezek keleti oldalához csatlakozóan egy további falmaradvány, mely pontosította az alaprajz kiszerkeszthetőségét. A feltárt szelvények rétegtana viszonylag egységes volt: az összes vizsgált területben hasonló rétegek jelentkeztek. Ezek különböző járósíntekből, felújítási munkálatokhoz kapcsolódó rétegekből, bontási és újjáépítési tevékenységek nyomaiból, temetkezések által megbolygatott feltöltésekből, valamint egy régi, fekete humuszrétegből álltak, amelyet a középkorra kelteztünk (I–II., VI–VII., IX., XI. tábla).

Az eredeti kőpadló alatti homokos réteg eltávolítása után (1. réteg a C1/2020, C2/2020, C5/2020, C6/2020 szelvényekben) kettő–négy, omladékos, törmelékes jellegű réteg figyelhető meg (2–5. rétegek a C1/2020; 2–3. rétegek a C2/2020; 2–4. rétegek a C5/2020; 2–3. rétegek a C6/2020; 2. réteg a C3/2021 szelvényben), amelyek különböző átalakításokhoz, építési és felújítási munkákhoz kapcsolhatók. Ezeknek a szintjei egyúttal megfelelnek a vonatkozó munkákhoz tartozó járósínteknek is. Időbeli elhelyezésük vagy történeti forrásokkal való egybevetésük, datálható leletek hiányában, meglehetősen nehéz, néhány kivételtől eltekintve. A C1/2020 szelvény 3. és 5. rétegei (a szentély délnyugati részében), a C2/2020 szelvény 6. rétege és a C3/2021 szelvény 2. rétege (a szentély északi oldalán) rétegtani megfigyelések alapján összefüggésbe hozhatók a masszív pillérek (Z-5, Z-11) kialakításával, valamint az épület

18. század végi barokk átalakításával. A C2/2020 szelvény 3. rétege terrakotta borda-töredékeket, illetve meszelt vakolatdarabokat tartalmazott, amely valószínűleg a késő gótikus boltozat elbontásával függhet össze. A C5/2020 szelvény 3. és 4. rétegei, a szelvény északnyugati sarkában, a szentély tengelyében található kriptá kialakításához köthetők.

A bontási, építési rétegek eltávolítása során több falazott struktúra is előkerült. Dokumentálható volt a jelenlegi szentély alapozásának válla a déli és az északi oldalon is. Az északi oldal alapozási válla kevésbé volt hangsúlyos, amit az is magyarázhat, hogy a mai szentély tengelye néhány fokkal eltér az első gótikus szentély tengelyétől – ezt a jelenséget már Bordi Zsigmond Lóránd is megfigyelte 2011-ben –, a váll ugyanis a korábbi alapozások/falak visszabontási szintjét is jelöli (Z-2).

A jelenlegi falakhoz kapcsolódó jelenségek mellett korábbi falmaradványok is előkerültek, amelyek a templom román kori periódusához tartoznak. A nyújtott, félköríves záródású apszis (Z-12) a C6/2020 szelvényben tűnt fel (10. kép, VII. tábla), a szentély déli oldalán, illetve a 2022-ben megtisztított felületben, a szentély északi és keleti oldalán (XII. tábla). Mindkét oldalon a falat későbbi beavatkozások bolygatták és roncsolták: a legnyugatibb falrész az északi oldalon a diadalívtől kb. 5 m-re keletre, míg délen kb. 3,2 m-re volt megfigyelhető. A korai apszishoz utólag hozzáépített támpillérek csatlakoztak, amelyeket a C6/2020 és a C3/2021 szelvényekben, valamint a 2022-es felülettisztítás keleti részén lehetett azonosítani (Z-13, Z-15). A C3/2021 szelvényben megfigyelt, erőteljesen bolygatott falcsont az első sekrestye maradványaként is értékelhető (Z-14; IX. tábla). A C5/2020 szelvényben, a szentély északnyugati sarkában egy olyan fal részlete került elő, amely valószínűleg a félköríves apszis vállrésze lehetett (Z-10; VI. tábla, 11. kép). A gótikus diadalív alapozása mind a déli, mind az északi oldalon megfogható volt a C1/2020 és a C5/2020 (11. kép) szelvényekben. A déli oldalon az alapozást a szentély délnyugati sarkában található masszív pillér alapozása zavarta meg.

A bontási rétegek alatt több kevert, laza jellegű réteg jelentkezett (6. réteg a C1/2020-ban, 4. a C2/2020-ban, 5. a C5/2020-ban, illetve 4–5. a C6/2020-ban), amelyek többszörösen megbolygatott temetkezések sírbetöltési rétegei. Ezek döntő többsége a kora újkorra és újkorra keltezhető. A legtöbb sír ezekből a rétegekből került elő. A szentély feltárása során három sírt tártunk fel, ezek közül kettőt az északi oldalon a masszív barokk falpillérek alapozása bolygatott (M-1/2020, M-2/2020), egyet pedig a gótikus szentély alapozása vágott az északkeleti oldalon (M-2/2021). Ez utóbbi sírból vett csontmintán radiokarbon-kormeghatározást is végeztünk.²³ A vizsgált minta 14 C-AMS mérése a lemhényi 1. sír konvencionális 14 C korát a 604

23 A vizsgálatot a debreceni Izotoptech Zrt. laborja végezte el, az adatok kalibrálása a Calib 8.1.0 (<http://calib.org/calib/>) programmal készült el. A vizsgálat anyagi háttérét a Tempus Közalapítvány ösztöndíja biztosította, ezúton is köszönet érte.

± 17 BP időszakban határozta meg, amelynek kalibrált naptári kora 80.5% valószínűséggel (2σ) az 1305–1365 AD/cal BC időintervallum. Mivel ezt a sírt, pozíciója alapján, mindenképpen középkorinak tekintettük, az elvégzett radiokarbon-mérés lényegében megerősíti ezt a keltezését.

Bizonyos helyeken – főként a félköríves apszis fala és a gótikus szentély fala között – a bontási rétegek alatt sötét, kemény, régi humuszjellegű réteget figyeltünk meg (5. réteg a C2/2020, 6. a C6/2020, és 3. a C3/2021 szelvényben), amelyet bolygatatlan középkori réteggént értelmeztünk. Ezen rétegek alatt, valamint a korai falmaradványok alatt jelent meg az agyagos, sárgás altalaj, a régészeti szempontból steril réteg. Biztonsági okokból – tekintettel arra, hogy a sírbetöltések porhanyó rétegére épültek a masszív pillérek (Z-4, Z-5, Z-6, Z-7, Z-11) alapozásai, és nem stabil rétegre – a C1/2020, C2/2020 és C5/2020 szelvényekben eltekintettünk attól, hogy az őstalajig folytassuk a feltárást. A C6/2020 szelvényben a vizsgálható felület a falakhoz közel meglehetősen szűk volt, objektív okokból nem lehetett bővíteni, ezért ott sem értük el az őstalajt.

A templomhajó

A kutatás során hat szelvényt nyitottunk a templomhajó belsejében, az északi, nyugati és déli falak mentén, illetve ezekre merőlegesen. A középső tengelyen nem végeztünk feltárást, mivel a számos temetkezés miatt komoly omlásveszély állt fenn. 2020-ban két, 2021-ben pedig négy szelvényt tártunk fel (III–V., VIII–X. tábla). E kutatások nyomán sikerült megállapítani a hajó általános stratigráfiáját, illetve azonosítottunk a templom korábbi építési fázisaihoz tartozó falazott struktúrákat is (a félköríves szentélyű, korai hajó falát, illetve a nyugati karzat korábbi alapozásait). A feltárt szelvények rétegtani viszonyai viszonylag hasonlóak voltak, minden felület esetében hasonló rétegek jelentkeztek. Ezek különböző járószintekből, fel- és újjáépítési, valamint bontási munkákhoz kapcsolódó rétegekből, temetkezések által bolygatott betöltésekből, valamint a szentélyhez hasonlóan egy fekete humuszos jellegű rétegből álltak, amelyet középkoriként kelteztünk.

Az eredeti fapadló alatti homokos réteg eltávolítása után (1. réteg a C3/2020 és C4/2020 szelvényekben) a hajó nyugati részében egy fa járószint nyomai (13. kép) kerültek elő (2. és 3. réteg a C3/2020 szelvényben), illetve egy sor törmelékes jellegű réteg (2., 3., 4., 8., 9., 10. és 12. réteg a C4/2020 szelvényben; 2. réteg a C1/2021 szelvényben), amelyek különböző átalakításokhoz, építkezésekhez és felújításokhoz kapcsolódnak, egyúttal jelölve az időben nekik megfelelő járószinteket is.

Pontosabb keltezésük vagy történeti forrásokkal való egybevetésük, datálható leletek hiányában – néhány kivételtől eltekintve – nehéz. A C4/2020 szelvény 4. rétege, amely a nyugati karzat északi oszlopának alapozása (a Z-25 – részben rátámasztva a Z-24-es korábbi karzat alapozására) körül jelentkezett, rétegtani megfigyelések alapján a pillér építéséhez kapcsolható. Az egyetlen réteg, amely a középkori építkezési

szintet jelöli – a nyugati fal alapozási vállának megfelelően – a C4/2020 szelvény 11. rétege.

E rétegek alatt több, vegyes, laza szerkezetű, temetkezések által többszörösen megbolygatott feltöltési réteg jelentkezett (4. és 5. réteg a C3/2020; 5., 6., 7., 13. és 14. réteg a C4/2020; 1. réteg a C1/2021, C2/2021, C4/2021, C5/2021 szelvényekben), amelyek agyaglencséket is tartalmaztak (például a 3/2020 szelvény 7. rétege). A sírok többnyire ezekben a rétegekben kerültek elő. A hajó feltárása során összesen hat sírt azonosítottunk, ezek közül kettőt a hajó alapozása bolygatott: egyet a déli (M-1/2021), egyet pedig a nyugati oldalon (M-5/2020), ezek középkori temetkezéseknek tekinthetők.

A sírbetöltési és bontási rétegek eltávolítása során több falazott struktúra is előkerült. A nyugati karzat alatt (C3/2020 és C4/2020 szelvények) azonosítottuk egy korábbi karzat alapozásait (Z-23, Z-24), amelyeket a mai karzat építése során részben újra felhasználtak (Z-25; IV–V. tábla). A hajó alapozási válla több szelvényben is dokumentálható volt. Ennek alapján két hajófázist tudtunk elkülöníteni az északi, déli és nyugati oldalon (Z-16, Z-17, Z-19, Z-20). Ezekhez utólag csatlakoztatták a barokk átalakítás falpilléreit (Z-18 és Z-21).

A román kori templomhajó alapozása, bolygatott állapotban, csupán egy helyen, a hajó északkeleti részén volt egyértelműen megfigyelhető, a C5/2021 szelvényben (Z-26; 14. kép, X. tábla). A hajó északi oldalán, a 4/2021 szelvényben egy másik falmaradvány is előkerült, amelyet a későbbi építkezések bolygattak (Z-22; 15. kép, X. tábla). Ezt valószínűleg szintén a templom korábbi fázisához tartozó elemként értelmezhetjük, bár pontos datálása nem volt lehetséges. Meg kell jegyezni, hogy ez a szakasz a Z-26 fal meghosszabbításában fekszik, azonban az M-1/2021 sír (amelyet a hajó déli alapozása zavart meg, közvetlenül a déli bejáratától nyugatra – vö. C2/2021, IX. tábla) látszólag arra utal, hogy a román kori hajó fala keletebbre végződött, mint az említett sír.

Bizonyos helyeken – főként a hajó falainál – a fent ismertetett rétegek és a korai falak alatt egy sötétbarna-fekete, tömött, humuszos réteget figyeltünk meg (15. és 16. réteg a C4/2020; 3. az C1/2021; 2. a C2/2021, C4/2021, C5/2021 szelvényekben), amelyet középkori, bolygatatlan réteggént azonosítottunk. E rétegek alatt, valamint a korai falazatok alatt agyagos, sárgás színű őstalaj jelentkezett, amely régészeti szempontból sterilnek tekinthető.

A sekrestye

A vizsgált szelvények rétegtana itt is viszonylag egységes volt, különböző építési, bontási és helyreállítási munkálatokhoz kapcsolódó rétegekből, temetkezésekhez köthető betöltésekből, valamint egy korábbi humuszárétegből álltak, amelyet a gótikus sekrestye elbontását követően feltöltésként használtak. Fontos megjegyezni, hogy a

sekrestye eredeti kőlapokból álló járószintjét a kivitelező még a régészeti kutatás megkezdése előtt eltávolította.

A kőpadló alatti homokos réteg eltávolítása után egy omladékos, bontási réteg került napvilágra (1. réteg az S1/2022 és az S7/2022 szelvényben), amely a barokk sekrestye felújításához kapcsolódik. E réteg alatt, a jelenlegi sekrestye falai mentén, egy tömör habarcsréteg jelentkezett (6. réteg az S1/2022 szelvényben), amely a barokk sekrestye építési rétegeként értelmezhető, és az alapozás szintjét fedi. A habarcs- és omladékrétegek alatt egy fekete, tömör humuszcéteg jelentkezett (2. réteg az S1/2022 szelvényben), amely részben fedte a középkori elbontott falakat, és feltételezhetően szintezésként szolgált a középkori sekrestye elbontása után. Az egykori épület bontásának nyomát egy újabb omladékréteg jelezte (3. réteg az S1/2022 szelvényben), amely már közvetlenül a gótikus sekrestye alapozása fölött helyezkedett el (XI. tábla).

Az említett rétegek eltávolítását követően rajzolódott ki a gótikus sekrestye alapozása (Z-27). A belső oldalon megfigyelhető volt a sekrestye nyugati falának kapcsolata a szentély északi alapfalával, amellyel kötésben, egyszerre épült. A sekrestye belső terében, illetve nyugati oldalán olyan rétegek jelentkeztek, amelyek középkori temetkezésekhez kapcsolódtak, és megelőzték a gótikus sekrestye építését (4. és 5. réteg az S1/2022 szelvényben). E rétegekben négy sírt dokumentáltunk (M1/2022, M2/2022, M3/2022, M4/2022), amelyeket az altalajra fektettek, és részben a gótikus sekrestye alapozása alá nyúltak be. A sekrestye viszonylag sekély alapfala fedte a sírokat, de nem bolygatta meg a vázakat.

A TEMPLOM KÜLSŐ OLDALA

A kutatás során öt szelvényt nyitottunk meg a templom külső részén, az északi, keleti és déli falak mellett, illetve azokra merőlegesen. A szelvények megnyitása révén a templom falai melletti rétegtan vizsgálata volt a cél, még az esővíz-elvezető rendszer kiépítése előtt, azokban a zónákban, ahol 2011-ben nem történt feltárás. Emiatt a szelvények egy részét csak a kivitelező számára szükséges mélységig kutattuk (–130 cm a ± 0 szintjéhez képest). E kutatások alkalmával sikerült megállapítanunk a templom külső, falak melletti általános rétegtanát, valamint azonosítottunk a templom korábbi fázisaihoz tartozó szerkezeteket (az első gótikus szentély alapozását, illetve a déli portikusz keleti falának és a belefoglalt támpillérnek a kapcsolatát). A vizsgált szelvények rétegtana meglehetősen egységes volt, hasonló rétegekből állt a feltárt felületekben: járószintek, újkori és modern szintezőrétegek, feltöltések, amelyeket temetkezések bolygattak meg, valamint egy régi humuszcéteg, amely a középkorra datálható.

A humuszréteg eltávolítása után – amely a kivitelezés előtti járószintnek felelt meg (S2/2022 szelvény 1. rétege; S4/2022 szelvény 1. rétege; S5/2022 szelvény 1. rétege és S6/2022 szelvény 1. rétege), és amely már 20. századi javításokhoz köthető törmeléket (pl. tetőcserép) is tartalmazott – az északi és déli oldalon egy elegyengedett omladékréteget figyeltünk meg, amely az épület valamelyik újkori javításához kapcsolódott (az S2/2022 szelvény 2. rétege; az S4/2022 szelvény 2. rétege; az S5/2022 szelvény 2. rétege és az S6/2022 szelvény 2. rétege). E rétegek alatt, az északi oldalon, a sekrestye mellett, illetve a déli portikusz északi oldalán közepes és nagyobb kövekből álló réteget tártunk fel, amelyet egy korábbi védőjárdaként értelmeztünk (az S4/2022 szelvény 3. rétege és az S5/2022 szelvény 4. rétege). Ez alatt és mellett több, temetkezésekhez köthető betöltési réteg került elő (az S2/2022 szelvény 3. rétege; az S3/2022 szelvény 1. és 2. rétege; az S4/2022 szelvény 2. rétege és az S5/2022 szelvény 3. rétege), amelyek közül néhány az általános rétegtani megfigyelések és jellegük alapján középkorinak tekinthető (például az S6/2022 szelvény 5. rétege). Ezeken kívül régi humuszjellegű rétegeket is azonosítottunk (az S6/2022 szelvény 3. és 3a. rétege). Az S3/2022 és S6/2022 szelvényekben értük el a régészeti szempontból steril réteget, amely homokkő alkotta szikla volt. A többi szelvényben a kutatást a projektben előírt szintnél (–130 cm) állítottuk le.

A szelvények mellett szintén 2022 őszén megelőző jellegű kutatásokat végeztünk a templomépületet körülvevő, mintegy 150 folyóméter hosszúságban kialakított védőjárda nyomvonalán, amely a falak mellett, 70 cm szélességben fut. A védőjárda kialakítása során a nyomvonalon a járószinthez képest 30–40 cm mélységig kellett leásni. Ezek során különböző kiegyenlítő rétegeket figyeltünk meg, amelyek köveket, tégladarabokat, cserepeket és habarcsot is tartalmazó törmelékből álltak, melyek a templom újkori javításaihoz köthetők. A védőjárda kialakításához köthető lényeges eredmény, hogy az északi, keleti és déli oldalon dokumentáltuk a szentély és a hajó alapozásának vállát, amely megegyezik a hajó és a szentély első gótikus fázisának alapozásával. Az alapozások szintjén megfigyeléseket tehettünk a templom építési periódusaira vonatkozóan is, különösen a sekrestye két fázisával (középkori és barokk) kapcsolatban, az osszárium és a jelenlegi sekrestye falának viszonya tekintetében, valamint az osszárium és a hajó északi oldalán, a keleti irányból számított második támpillér kapcsolatára. A sekrestye esetében világosan megfigyelhető volt, hogy a gótikus sekrestye keleti falát a barokk sekrestye építéskor újra felhasználták, mégpedig úgy, hogy az új építményt hozzáépítették a meglévő falhoz (16. kép). A jelenlegi sekrestye nyugati oldalán megfigyeltük, hogy az osszárium keleti fala vélhetőleg a sekrestye nyugati falában került újra felhasználásra, amelynek vonalát tömör habarccsal, tégladarabokkal kevert „köpenyezéssel” erősítették meg a külső oldalon (17. kép). Ezzel szemben az osszárium és a hajó északi oldalán, a keletről számított második támpillér alapozásának viszonyát nehezebb volt meghatározni, mivel a két építményben használt habarcs nagyon hasonló vagy akár azonos volt. Ugyanakkor a támpillér

felmenő falazatán eltérő falazási módot és más jellegű habarcsot figyeltünk meg (18. kép).

LELETANYAG

Az ásás során előkerült leletanyag a kutatott épület egyházi jellegéből fakadóan – a középkori temető megléte ellenére – viszonylag szegényesnek bizonyult. A leletanyag főként kőből és terrakottából készült építészeti elemekből, néhány érméből, ruházati kiegészítőkből, vasból készült tárgyakból, valamint kis mennyiségű újkori kerámiából állt.

A templom kontextusában a legértékesebb elemek közé tartoznak azok a kőkerettöredékek, amelyek a védőjárda kialakításakor kerültek elő a nyugati portikusz déli oldalán, illetve az épület nyugati részén, a déli portikusz bejárata mellett. A két töredék a profil alapján ugyanazon bejáráshoz tartozott, és egy késő gótikus-korai reneszánsz jellegű, jó minőségű kőkeret része lehetett, amely tágabban a 16. századra keltezhető. Az ajtókeretből előkerült a szemöldökrész töredékes darabja, felső részén egyenes záródással, lemezekből és pálcából képzett profillal, belső részén törött állapotban. Bár a belső rész nem maradt meg épen, a fennmaradt részletek és a törésvonalak egy szemöldökgyámos kőkeretre utalnak, amely belső sarokmezejében félgömbös díszekkel rendelkezett. A másik kapcsolódó töredék egy szárkő része volt, azonos profillal, mint a szemöldök (19. kép). Bár egyelőre nem ismerjük pontos analógiáját, az ismert részletei alapján a gótika és a reneszánsz közötti átmeneti darabnak tekinthető. A kőkeret a templom valamelyik bejáratához tartozott, eredeti helyzetét azonban nem lehet meghatározni. A kőkeret töredékei mellett megemlíthetők a templom belsejéből, omladékrétegből előkerült kétszer hornyolt, trapéz alakú orrtaggal ellátott, terrakottából készült bordatöredékek is (20. kép).

A sírok feltárása során kis mennyiségben kerültek elő tárgyak. Idetartozik két, Luxemburgi Zsigmond-féle *parvus*, amelyek másodlagos helyzetben, bolygatott rétegekből (S3/2022 szelvény, illetve a 25. árok) kerültek elő. Ezeket az érméket 1387–1427 között verték. A viseleti elemek közül három különböző sírból származó darabokat említhetünk. Az M-10/2022 gyermeksírból, a szentély keleti oldalán, a koponya környékén két téglalap alakú, fémből (feltehetően ezüsből) készült, egyszerű díszítésű (körből kiinduló, hét szíromból álló rozettát ábrázoló) veret került elő (21. kép). A négy sarkukon átfúrt lemezek egy veretekkel díszített ún. veretes szalagpárta részei lehettek. Az ilyen típusú párták általában a 14–15. századra keltezhetők; hasonló veretek ismertek például Gyergyószárhegyről (Hargita megye).²⁴ Az M-38/2023

24 BENKŐ Elek: *A középkori Székelyföld*. I. MTA BTK Régészeti Intézet, Bp., 2012. 160–161.

(25. árok) és az M-41/2023 (30. árok) sírokból textilmaradványokkal együtt apró, kör alakú, középen átlukasztott lemezek a felkarcsont környékéről kerültek elő, amelyek a ruhaujjakat díszíthették. E darabok pontos keltezése bizonytalan, de a stratigráfiai helyzet alapján a sírokat kora újkori vagy újkori temetkezéseknek gondoljuk.

A vastárgyakat főként koporsószegek képviselik, amelyek kora újkori és újkori sírokból kerültek elő. Említésre méltó ezek mellett egy S alakú, díszes fejű szegecs, valamint két vaskulcs, amelyeket az S5/2022 szelvényben, a déli portikusz keleti oldalán találtunk. Méretük alapján valószínűleg a templom régebbi ajtóíhoz tartoztak, pontosabb keltezésük azonban a jelenlegi feldolgozottsági szinten nem adható meg.

A használati kerámia kis mennyiségben fordult elő, töredékei túlnyomórészt a 17–19. századra keltezhetők. A különlegesebb leletek közül említést érdemel a sekrestye belsejében, az S1/2022 szelvényben, a padló alatti felső rétegből előkerült kisebb méretű kerámia gyertyatartó, amely a 19–20. századra datálható. Általánosságban a feltárt tárgyak jellegükben hasonlóak a térség más templomainak leletanyagához.

ÖSSZEGZÉS: A 2020–2024-ES KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

Az egyik leglényegesebb eredmény az első templomhoz tartozó, nyújtott félköríves apszissal rendelkező szentély azonosítása (belvilága $7 \times 4,40$ m). A 110 cm vastag fal a legjobban a déli és a keleti oldalon őrződött meg, ez utóbbi a szentély új kőlapjainak lefektetésekor került elő. Az északi oldalon jóformán teljesen hiányzott, a szentély vállának csak töredékes nyomai voltak azonosíthatóak a szentély északnyugati sarkában, a déli oldalon ugyanakkor erőteljesen roncsolták a falat a későbbi beavatkozások. Az alapozás alja a járószint alatt -83 cm mélységben (Stereo 70: ▼631.990) került elő. A korai szentélyhez tartozó hajó (belső szélessége körülbelül $6,70$ m) északi falának csonkja a diadalív nyugati oldalán, az északi mellékoltár előtt nyitott szelvényben került elő. A hajó falának vastagsága 138 cm, az alapozása alja a járószint alatt -47 cm mélységben került elő (Stereo 70: ▼631.805). A román kori hajó déli fala nagyjából a mai déli hajófal alatt, attól kissé eltérő tengelyen lehetett, ennek maradványai nem kerültek elő. Szintén nem sikerült azonosítani a korai hajó nyugati falát, azonban egy, a déli hajófal alatt előkerült sír (M-1/2021) azt jelzi, hogy ez nem nyúlhatott ki nyugatabbra ennél a vonalnál. Konkrét datálóelemek hiányában a nyújtott félköríves szentély és a hozzá tartozó hajó a 13. század második felében vagy a 14. század elején épülhetett. Az első templom nyújtott félköríves szentélyét, valószínűleg még a 14. század folyamán, több támpillérrel látták el. Ezek körül az egyiket még

Bordi Zsigmond Lóránd azonosította a szentély déli oldalán.²⁵ Ennek a falrészletnek a páirjai a román kori szentély délkeleti és keleti oldalán kerültek elő. A támpillérekre részben ráépült a jelenlegi szentély fala. A félköríves szentély északi oldalán előkerült falcsonk lehetne egy további támpillér, de talán inkább a 14. században megépült sekrestye maradványaként értékelhető.

A templom gótikus átépítésére a 15–16. század folyamán kerülhetett sor, 1510. *terminus ante quem* datálással. A munkálatok minden bizonnyal több részletben zajlottak, azonban egy pontosabb intervallumot sajnos nem sikerült meghatározni. A késő gótikus templom, amely egy téglalap alakú hajóból (amely lényegében megegyezik a mai hajóval) és egy, a hajóval megegyező szélességű, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyből áll (belvilága 26,8 × 8,91 m, melyből a hajó 16,91 m, míg a szentély 9,10 m hosszú), a két téregységet 84 cm széles, a hajó és a szentély középtengelye felé beugrasztott diadalív választja el. A hajó külső, nyugati oldalán megfigyelt, vastag alapozási párkányokat Bordi Zsigmond egy külső méreteiben körülbelül 60 cm-rel hosszabb, utóbb visszabontott első gótikus hajóként értelmezte.²⁶ Az északi oldalon, a védőjárda ásásakor, az alapozási párkányban megfigyelhető váltáshoz, következetlenségekhez hasonlóan, valószínűbb, hogy egy tervmódosításról lehet szó. A hajóhoz tartozó, vele megegyező tengelyre felfűzött poligonális szentély egyszerre épült²⁷ a barokk sekrestyében megtalált gótikus, téglalap alaprajzú sekrestyével (belvilága 3,94 × 2,96 m). Szintén ebben az időszakban épülhetett a hajó északi oldalán, szokatlan módon a sekrestyétől valamivel nyugatabbra található, téglalap alaprajzú osszáríum (belvilága 4,86 × 2,99 m), amelyet északnyugati sarkán egy átlós támpillér is megtámasztott. Mivel az osszáríum keleti fala nem került elő a kutatások során, valószínűsíthető, hogy a mai sekrestye nyugati fala alatt húzódnak.

Úgy tűnik, hogy a 16–17. század folyamán, valamilyen ismeretlen esemény miatt, az első gótikus szentély körülbelül kétharmadát (a déli, délkeleti, keleti és északkeleti oldalát) visszabontották, és az eredeti tengelytől 5°-kal északi irányba elcsavarva, ugyanarra az alaprajzi mintára és méretben építették fel. Az alapozásban jól érzékelhető elválást már Bordi Zsigmond Lóránd is megfigyelte az általa megnyitott felületekben,²⁸ azonban 2022-ben a védőjárda kialakításakor lehetőség nyílt a teljes felületen való dokumentálásra is. Ugyanezt mutatja a szentély déli és keleti oldalán körbefutó lábazati forma is, amely az északi oldalon már hiányzik. Az első gótikus szentélyből ez alapján csupán az északi falrész került megőrzésre. Az északkeleti sarkokban, a szentélybelsőben, a falpillér jobb oldalán egy lefaragott gyámkő is előke-

25 Lásd BORDI: *i. m.* 137, 141.

26 Uo. 139, 163 (15. tábla).

27 A falkapcsolat jól megfigyelhető volt a Bordi 6. felületében, vö. (uo. 162, 14. tábla), illetve a felújítás során a vakolatok eltávolítása során is a felmenő falazatban.

28 Uo. 139, 141, 143, 156 (8. tábla), 157 (9. tábla).

rült.²⁹ A részben újr épített szentély déli és délkeleti oldalába még gótikus ablakkereket illesztettek, amelyek töredékei, eredeti pozíciójukban, szintén a felújítási munkálatok során kerültek elő. Nem határozható meg egyértelműen, hogy ezek már az új szentélyhez készültek, vagy a korábbi szentély ablakkereteit mentették át a részben (egyébként meglehetősen konzervatív formában) újr épített konstrukcióba. A szentély részleges újjáépítésével zárul az épület középkori vagy legalábbis gótikus (gótizáló?) építéstörténete (22. kép).

THE MEDIEVAL DEVELOPMENT OF SAINT MICHAEL'S CHURCH IN LEMNIA IN THE CONTEXT OF RECENT ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS

Keywords: *Lemnia; St. Michael's Church; medieval church; archaeological research; ecclesiastical architecture*

Saint Michael's Church in Lemnia is currently one of the most thoroughly researched medieval ecclesiastical buildings in Covasna County. Situated in a location of particular interest from the perspective of the medieval history of the landscape and settlements – on Saint Michael Hill, between Lemnia and Mereni – the church was the subject of recent archaeological investigations between 2020 and 2023, carried out largely in parallel with the restoration works of the complex. During the course of the archaeological investigation, several distinct construction phases of the church were identified. The earliest phase indicates that the initial church erected on Saint Michael Hill was a simple edifice, comprising a slightly elongated semi-circular sanctuary, with internal measurements of 7 × 4.40 meters, and a nave of 6.70 meters in width (its length remaining undeterminable). Although no definitive datable material was recovered, architectural and stratigraphic considerations suggest that this early phase likely dates to the 13th–14th centuries. Subsequent modifications during the 14th century included the addition of three buttresses to the sanctuary of the Romanesque structure and, in all probability, the construction of a sacristy along its northern side. Outside the church, the foundations of the first Gothic sanctuary were documented, dating to the 15th–16th centuries; this structure was later rebuilt, altered, and slightly reoriented along a new axis. Both interior and exterior investigations – including archaeological trenches, utility trenches, and drainage pavement excavations – facilitated the determination of the depth of both extant and newly identified foundations, as well as the overall stratigraphic sequence within and surrounding the edifice. A total of 64 burials were recorded and analyzed during the course of the excavation, the majority lacking grave goods, with the notable exceptions of burials M-10/2022, M-38/2023, and M-41/2023.

29 A lefaragott gyámkövet Fehér János figyelte meg, és ez a felújítás során bemutatásra is került. A többi sarok esetében nem került elő hasonló elem, ami utalhat arra, hogy az újjáépített második gótikus szentély már nem rendelkezett boltozattal, ugyanakkor az esetleg még létező gyámköveket a falpillérek is takarhatják.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA EVOLUȚIEI MEDIEVALE
A BISERICII SFÂNTUL MIHAIL DIN LEMNIA PE BAZA
CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE RECENTE

Cuvinte-cheie: *Lemnia; Biserica Sf. Mihail; biserică medievală; cercetare arheologică; arhitectură ecleziastică*

Biserica Sfântul Mihail din Lemnia este în prezent una dintre cele mai bine cercetate construcții ecleziastice medievale din zona județului Covasna. Așezată într-un punct interesant din perspectiva istoriei medievale a peisajului și așezărilor – pe Dealul Sfântul Mihail, între Lemnia și Mereni – biserica a făcut obiectul unor cercetări arheologice recente între anii 2020 și 2023, desfășurate în mare parte în paralel cu lucrările de restaurare ale ansamblului. În cursul cercetării, în interior am reușit să identificăm mai multe faze de construcții ale bisericii. Conform acestor rezultate, prima biserică pe dealul Sf. Mihail era o biserică de tip sală, formată dintr-un sanctuar cu forma semicirculară ușor lungită cu dimensiunile (măsurate în interior) $7 \times 4,40$ m și dintr-o navă cu o lățime de 6,70 m (lungimea ei nefiind delimitabil). Deși nu există elemente certe de datare, apreciem că această biserică mai timpurie a fost construită în secolele XIII–XIV. În cursul secolului al XIV-lea, sanctuarului acestei biserici romanice au fost adosați trei contraforturi, și probabil și o sacristie pe latura nordică. În afara bisericii am documentat fundația primului sanctuar gotic, databil în secolele XV–XVI, care ulterior a fost reconstruit/transformat și ușor re poziționat pe o nouă axă. În cursul cercetării din interior și exterior (secțiuni, șanțuri, trotuar de gardă) am stabilit adâncimea fundației zidurilor descoperite și existente, și stratigrafia generală în și în preajma clădirii. Cu ocazia cercetărilor am descoperit și cercetat un număr de 64 de morminte, majoritatea lor fiind fără inventar (cu excepția mormintelor M-10/2022, M-38/2023 și M-41/2023).

KÉPEK JEGYZÉKE / LIST OF ILLUSTRATIONS /
LISTA IMAGINILOR³⁰

1. A lemhényi Szent Mihály-templom elhelyezkedése / Location of Saint Michael's church in Lemnia / Localizarea Bisericii Sfântul Mihail din Lemnia.
2. A templom és a kerítőfal alaprajza (a Linea SRL felmérése nyomán) / Plan of the church and the enclosure wall (based upon the work of Linea SRL) / Planul bisericii și al zidului de incintă (după ridicarea proiectantului lucrărilor Linea SRL).
3. A templom jelenlegi összképe a felújítás után, északnyugati irányból / Current view of the church after restoration, from the northwest / Imaginea generală a bisericii după restaurare, dinspre nord-vest.
4. A templom jelenlegi összképe a felújítás után, délkeleti irányból / Current view of the church after restoration, from the southeast / Imaginea generală a bisericii după restaurare, dinspre sud-est.

30 A felvételeket a kutatócsapat tagjai, tehát a tanulmány szerzői készítették a 2020–2024 közötti periódusban. Az alaprajzok a LINEA SRL építészeti felmérése alapján készültek, összevetve és egymásra téve a saját topográfiai felméréseinkkel.

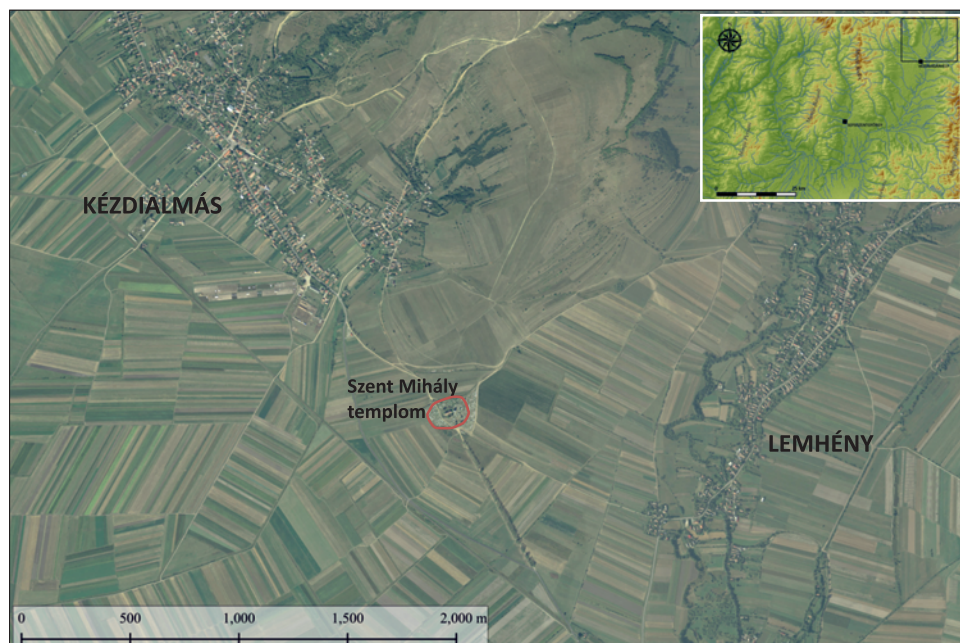
5. A templombelső jellege, a nyugati karzatról nézve / Interior view of the church, as seen from the western gallery / Aspectul interiorului bisericii din galeria vestică.
6. A hajó támpilléreinek lábazati párkánya, a hajó délnyugati sarkán / Base of the nave buttresses, at the southwest corner of the nave / Soclul contraforților navei, la colțul sud-vestic al navei.
7. A szentély lábazati párkánya, a szentély délkeleti oldalán / Base of the sanctuary, on the southeast side / Soclul sanctuarului, pe latura sud-estică.
8. A diadalíven található építési felirat / Inscription on the triumphal arch / Inscriptia de construcție de pe arcul triumfal.
9. A 2020–2023 között végzett régészeti feltárások során kutatott felületek / Excavated areas during the 2020–2023 archaeological campaigns / Suprafațele cercetate în campaniile arheologice din perioada 2020–2023.
10. A C6/2020-as szelvény nyugati irányból / Trench C6/2020, view from the west / Secțiunea C6/2020, vedere dinspre vest.
11. A C5/2020-as szelvény déli irányból / Trench C5/2020, view from the south / Secțiunea C5/2020, vedere dinspre sud.
12. Az M2/2021-es sír a C3/2021-es szelvényben / Grave M2/2021 in trench C3/2021 / Mormântul M2/2021 în secțiunea C3/2021.
13. A korábbi fapadló nyomai a C3/2020-as szelvényben / Traces of the earlier wooden floor in trench C3/2020 / Urmele pardoselii de lemn anterioare în secțiunea C3/2020.
14. A C5/2021-as szelvény a román kori hajófal csonkjával / Trench C5/2021 with the remains of the Romanesque nave wall / Secțiunea C5/2021 cu urmele zidului navei romanice.
15. Bolygatott falmaradvány a C4/2021-es szelvényben / Disturbed wall remains in trench C4/2021 / Urmele zidului deranjate în secțiunea C4/2021.
16. A gótikus és a barokk sekrestye viszonya a sekrestye keleti oldalán / Relation between the Gothic and Baroque sacristies on the eastern side / Relația dintre sacristia gotică și cea barocă pe latura estică.
17. A barokk sekrestye és az osszárium keleti falának viszonya a sekrestye nyugati oldalán / Relation between the Baroque sacristy and the eastern wall of the ossuary on the western side of the sacristy / Relația dintre sacristia barocă și peretele estic al osuarului pe latura vestică a sacristiei.
18. Az osszárium nyugati fala és a vele egy tengelyben levő támpillér viszonya a hajó északi oldalán / Relation between the western wall of the ossuary and the buttress on the northern side of the nave / Relația dintre peretele vestic al osuarului și contrafortul în axa lui de pe latura nordică a navei.
19. A templom korábbi, 16. századi kő ajtókeretének töredékei / Fragments of the church's earlier, 16th-century stone doorframe / Fragmente ale ancadramentului de piatră al ușii din secolul al XVI-lea al bisericii.
20. Terrakotta bordatöredékek a templomból / Terracotta rib fragments from the church / Fragmente de nervuri din teracotă din biserică.
21. Az M-10/2022-es sír pártaveretei / Diadem ornaments from grave M-10/2022 / Ornamentația diademei din mormântul M-10/2022.
22. A templom periodizációs alaprajza / Periodization of the church / Fazele de construcție ale bisericii.

TÁBLÁK JEGYZÉKE / LIST OF TABLES / LISTA TABELELOR

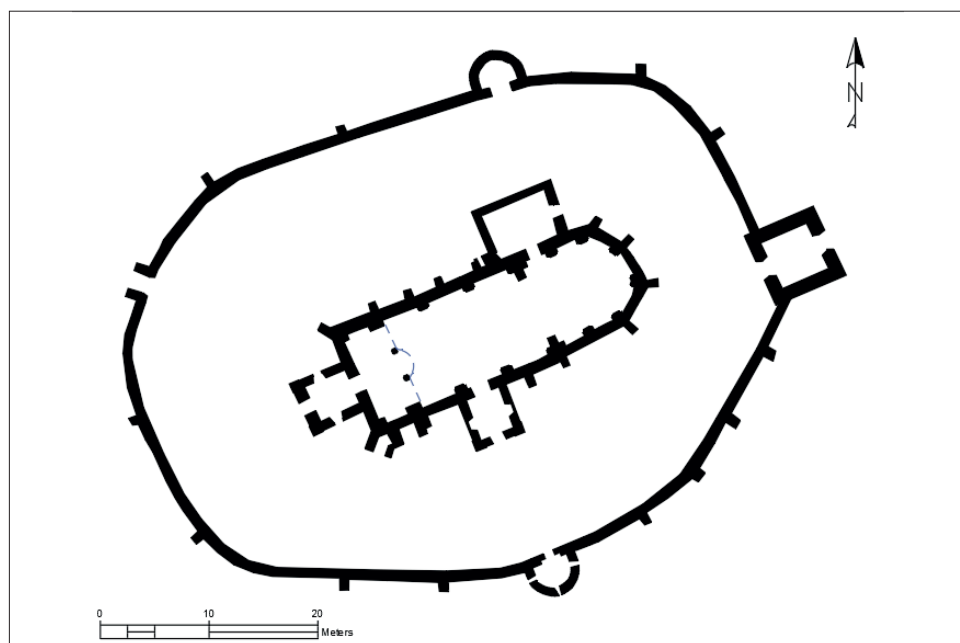
- I. C1/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench C1/2020. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea C1/2020. Planul și profilele secțiunii
- II. C2/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench C2/2020. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea C2/2020. Planul și profilele secțiunii
- III. C3/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench C3/2020. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea C3/2020. Planul și profilele secțiunii

- IV. C4/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench C4/2020. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea C4/2020. Planul și profilele secțiunii
- V. C4/2020-as szelvény. Metszetrajzok / Trench C4/2020. Sectional drawings / Secțiunea C4/2020. Profilele secțiunii
- VI. C5/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajz / Trench C5/2020. Ground plan and section / Secțiunea C5/2020. Planul și profilul secțiunii
- VII. C6/2020-as szelvény. Felszínrajz / Trench C6/2020. Ground plan / Secțiunea C6/2020. Planul secțiunii
- VIII. C1/2021-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench C1/2021. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea C1/2021. Planul și profilele secțiunii
- IX. C2/2021-es és C3/2021-as szelvények. Felszínrajzok / Trenches C2/2021 and C3/2021. Ground plans / Secțiunile C2/2021 și C3/2021. Planurile secțiunilor
- X. C4/2021-es és C5/2021-as szelvények. Felszínrajzok és metszetrajzok / Trenches C4/2021 and C5/2021. Ground plans and sectional drawings / Secțiunile C4/2021 și C5/2021. Planurile și profilele secțiunilor
- XI. S1/2022-es szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench S1/2022. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea S1/2022. Planul și profilele secțiunii
- XII. A szentély északkeleti és keleti oldalán megtakarított felület felszínrajza / Ground plan of the cleaned area on the northeastern and eastern sides of the sanctuary / Planul suprafeței curățate pe laturile nord-est și est ale sanctuarului

BOÉR ILKA

1. A lemhényi Szent Mihály-templom elhelyezkedése

2. A templom és a kerítőfal alaprajza (a Linea SRL felmérése alapján)

3. A templom jelenlegi összképe a felújítás után, északnyugati irányból

4. A templom jelenlegi összképe a felújítás után, délkeleti irányból

5. A templombelső jellege, a nyugati karzatról nézve

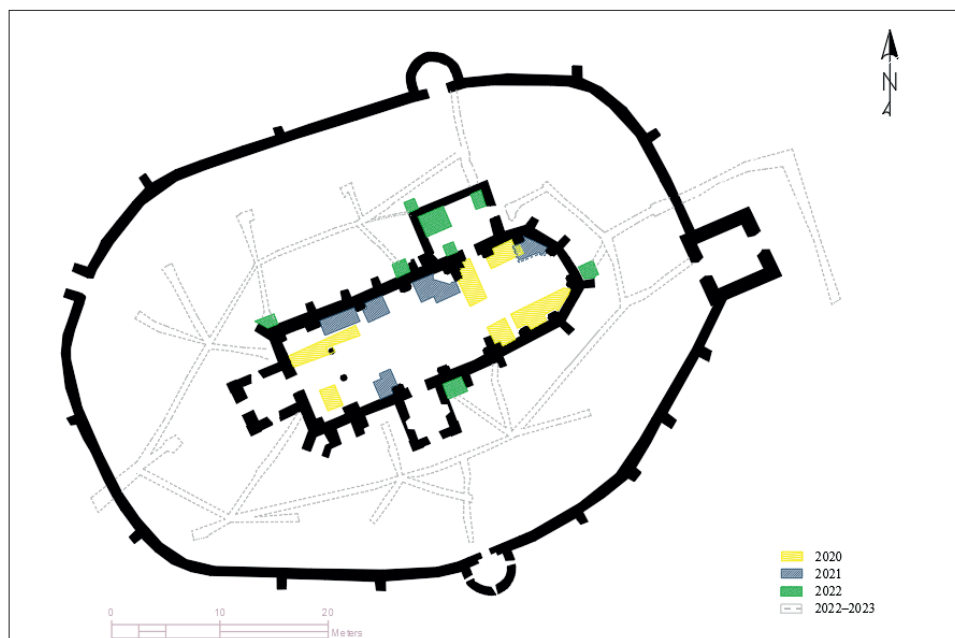
6. A hajó támpilléreinek lábazati párkánya, a hajó délnyugati sarkán

7. A szentély lábazati párkánya, a szentély délkeleti oldalán

8. A diadalíven található építési felirat

9. A 2020–2023 között végzett régészeti feltárások során kutatott felületek

10. A C6/2020-as szelvény nyugati irányból

11. A C5/2020-as szelvény déli irányból

12. Az M2/2021-es sír
a C3/2021-es szelvényben

13. A korábbi fapadló nyomai
a C3/2020-as szelvényben

14. A C5/2021-es szelvény
a román kori hajófal csonkjával

15. Bolygatott falmaradvány
a C4/2021-es szelvényben

16. A gótikus és a barokk sekrestye viszonya a sekrestye keleti oldalán

17. A barokk sekrestye és az osszárium keleti falának viszonya a sekrestye nyugati oldalán

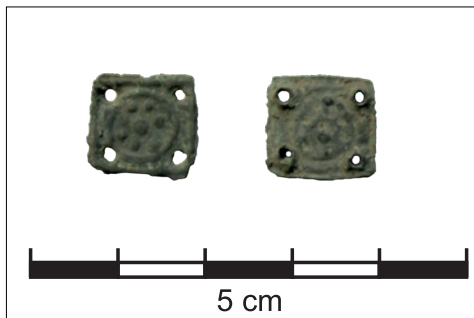
18. Az osszárium nyugati fala és a vele egy tengelyben levő támpillér viszonya a hajó északi oldalán

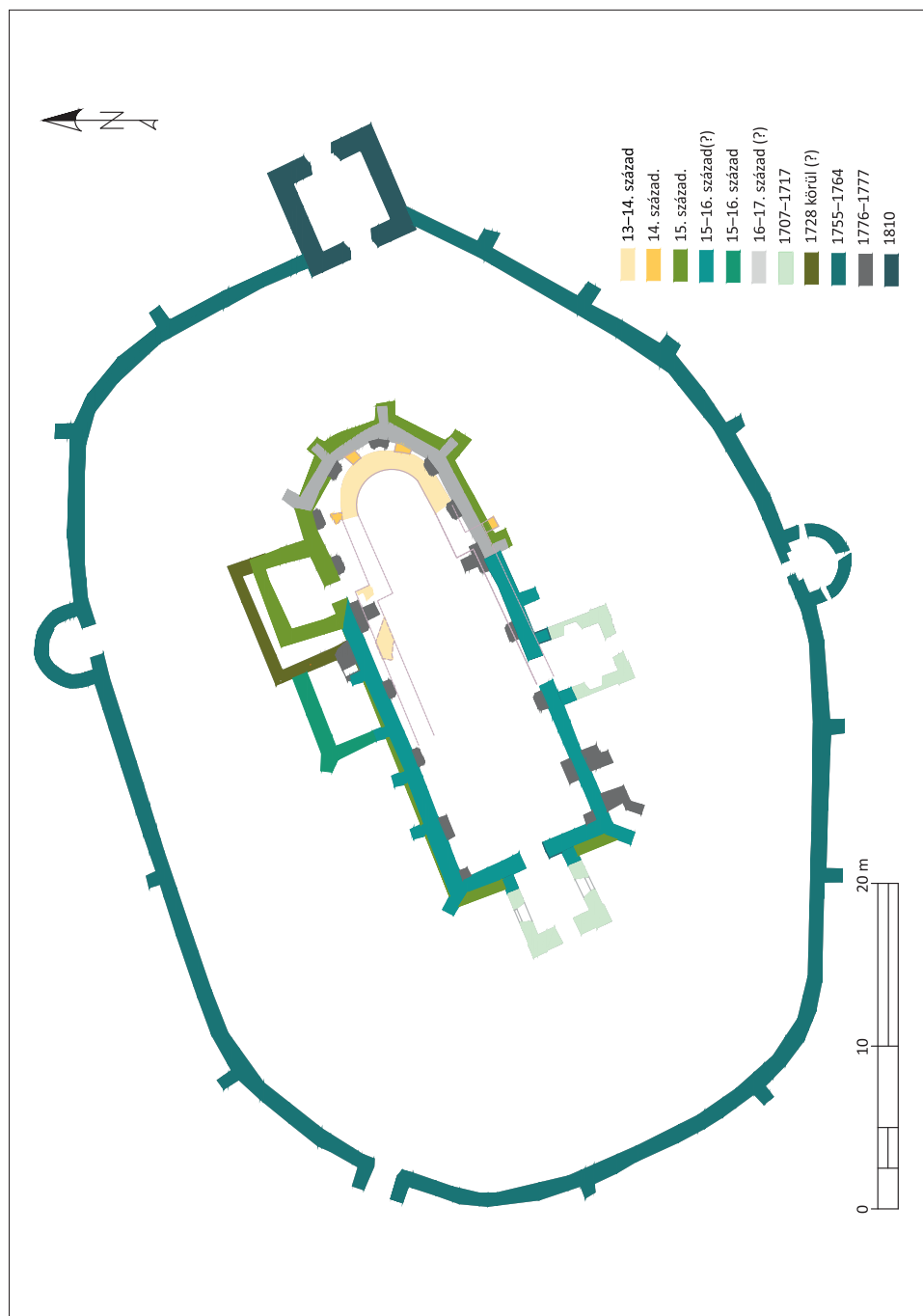
19. A templom korábbi, 16. századi kő ajtókeretének töredékei

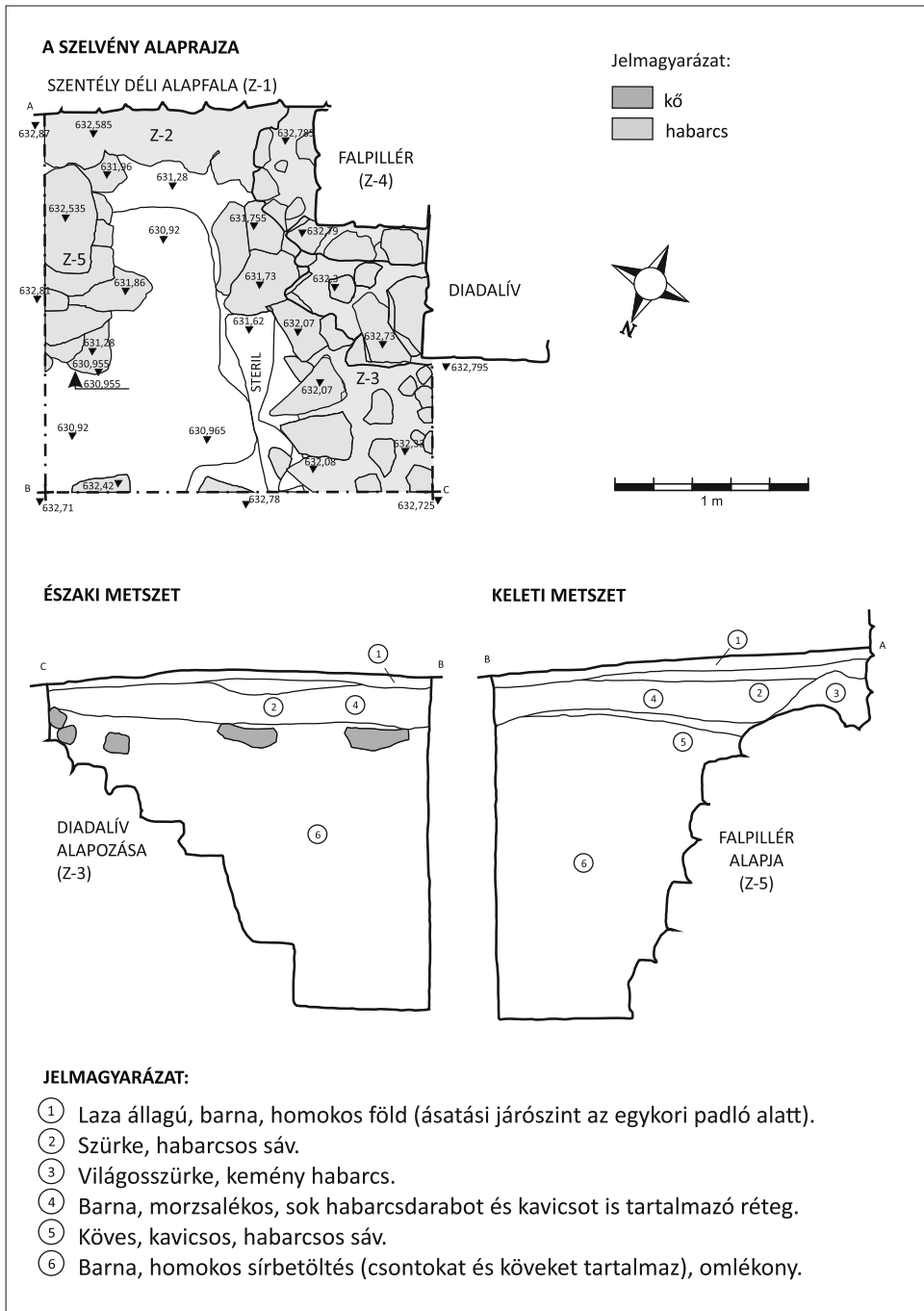
20. Terrakotta bordatöredékek a templomból

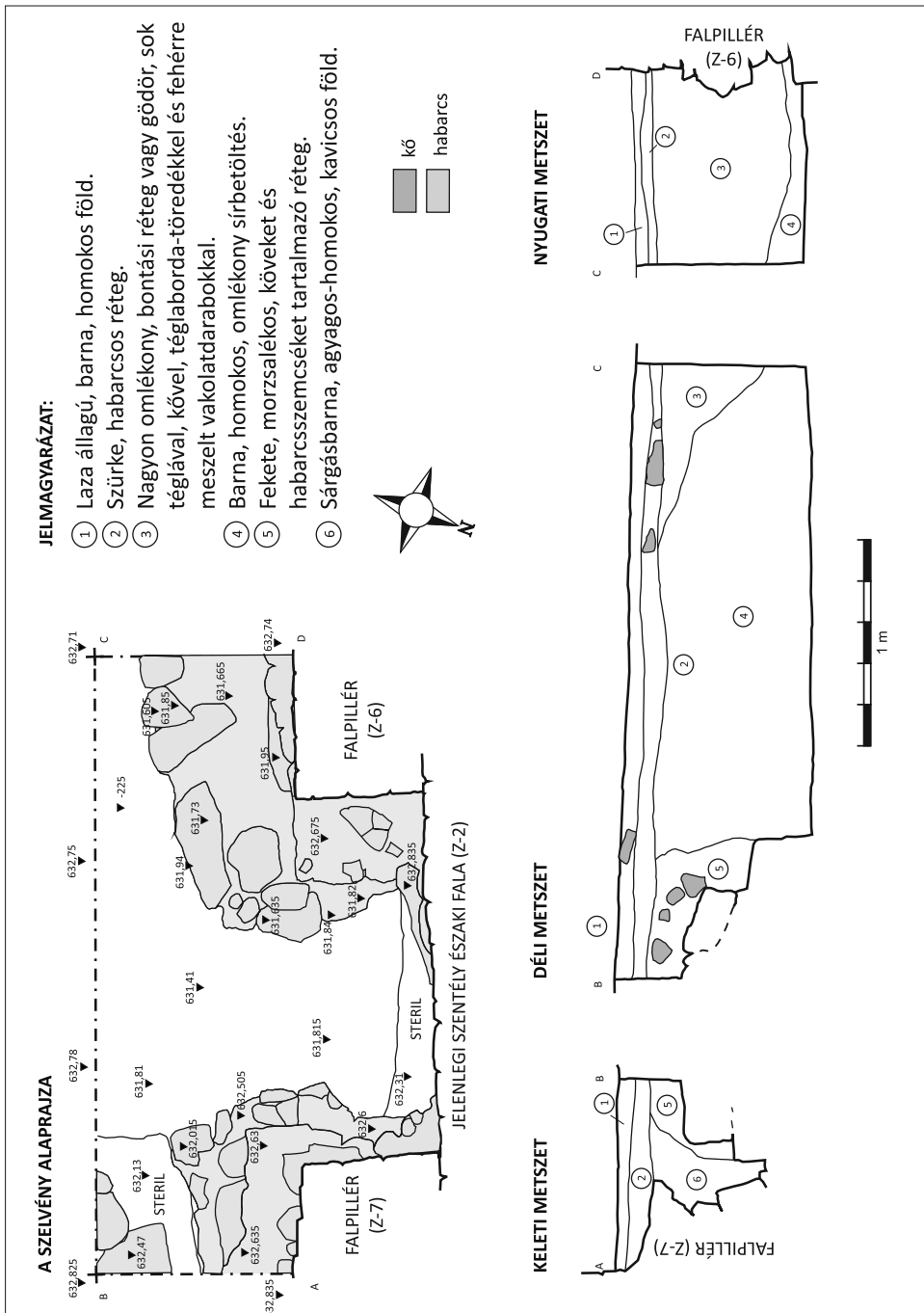
21. Az M-10/2022-es sír pártáverei

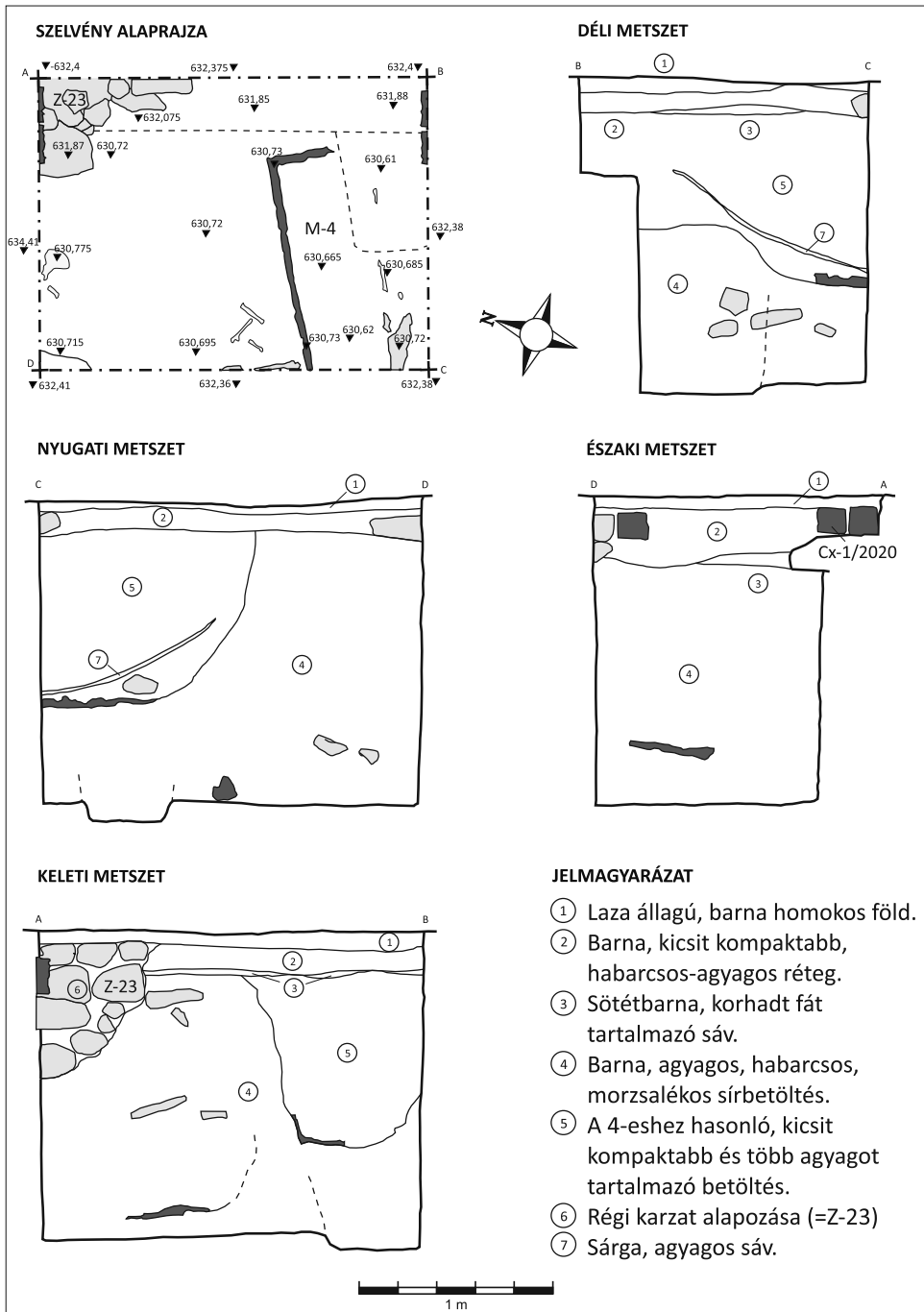
22. A templom periodizációs alaprajza

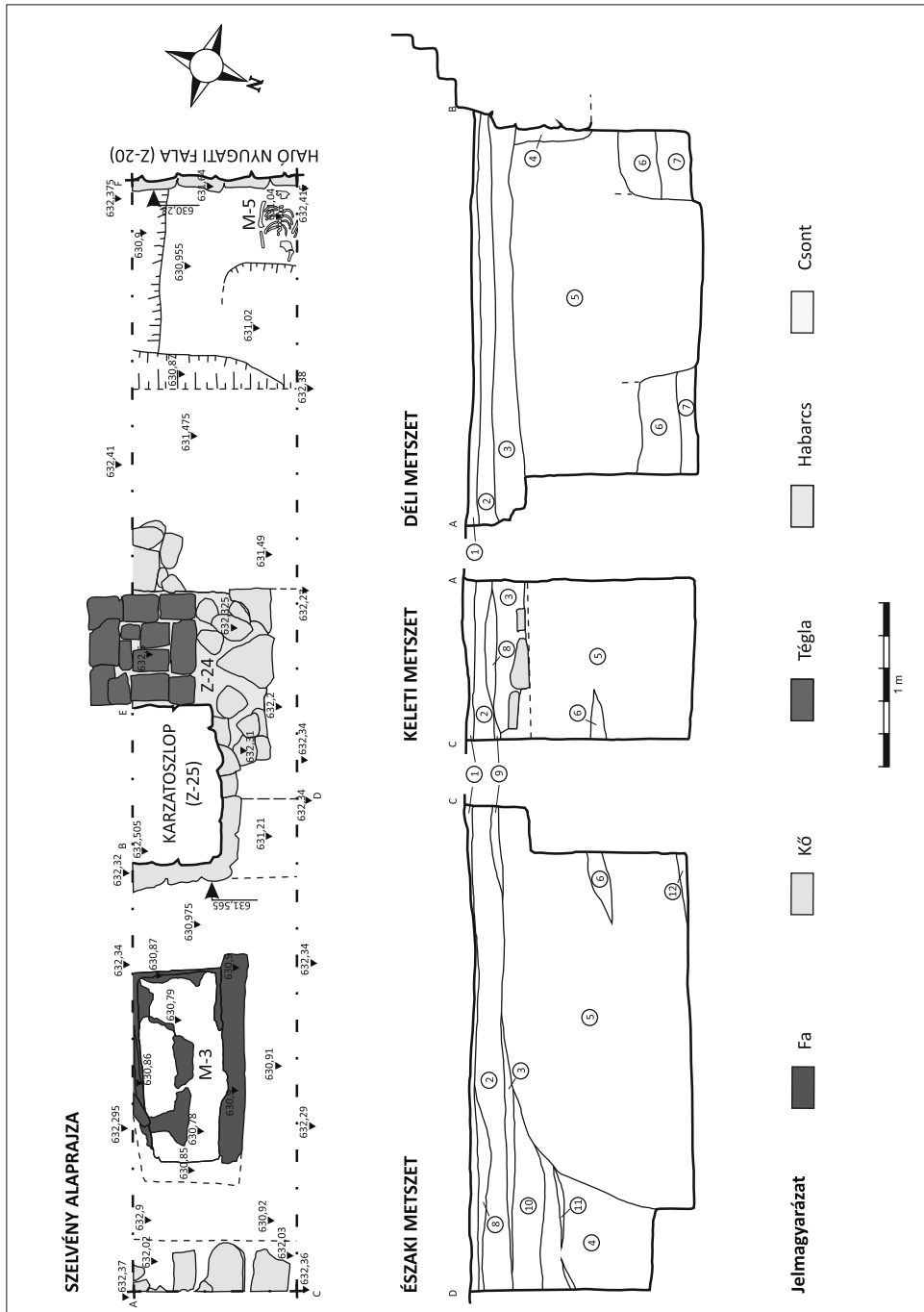
I. tábla. C1/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajok

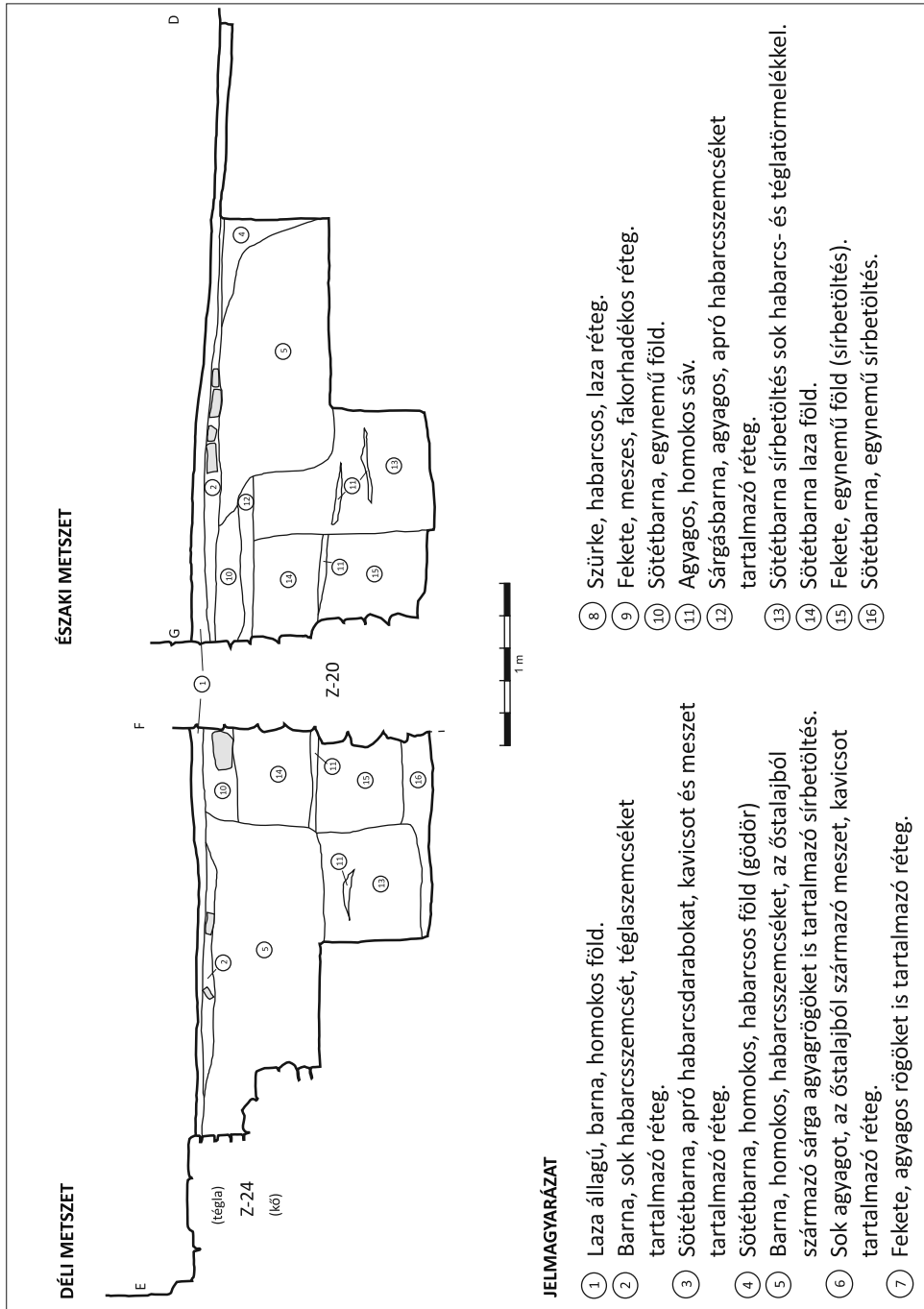
II. tábla. C2/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok

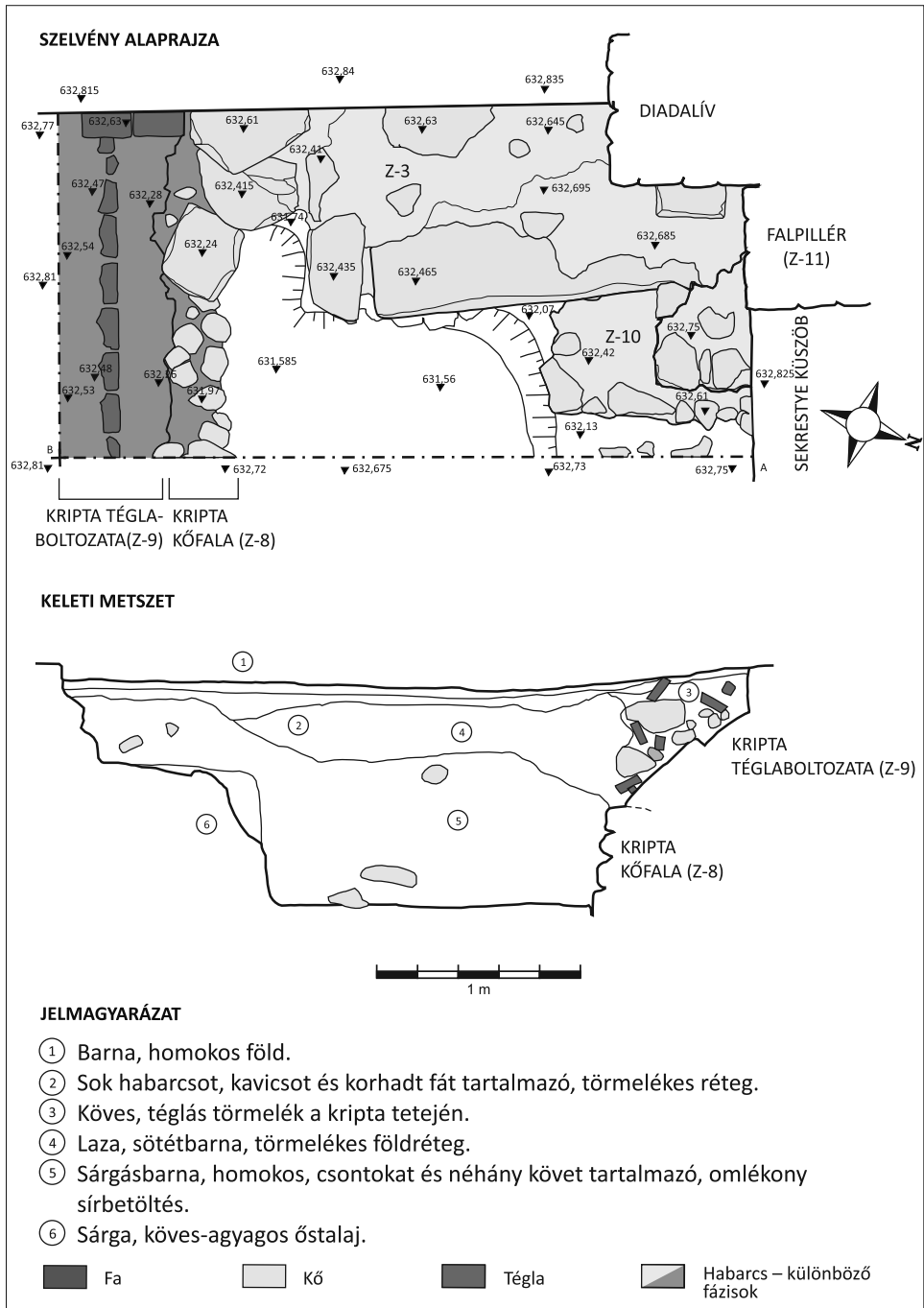
III. tábla. C3/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok

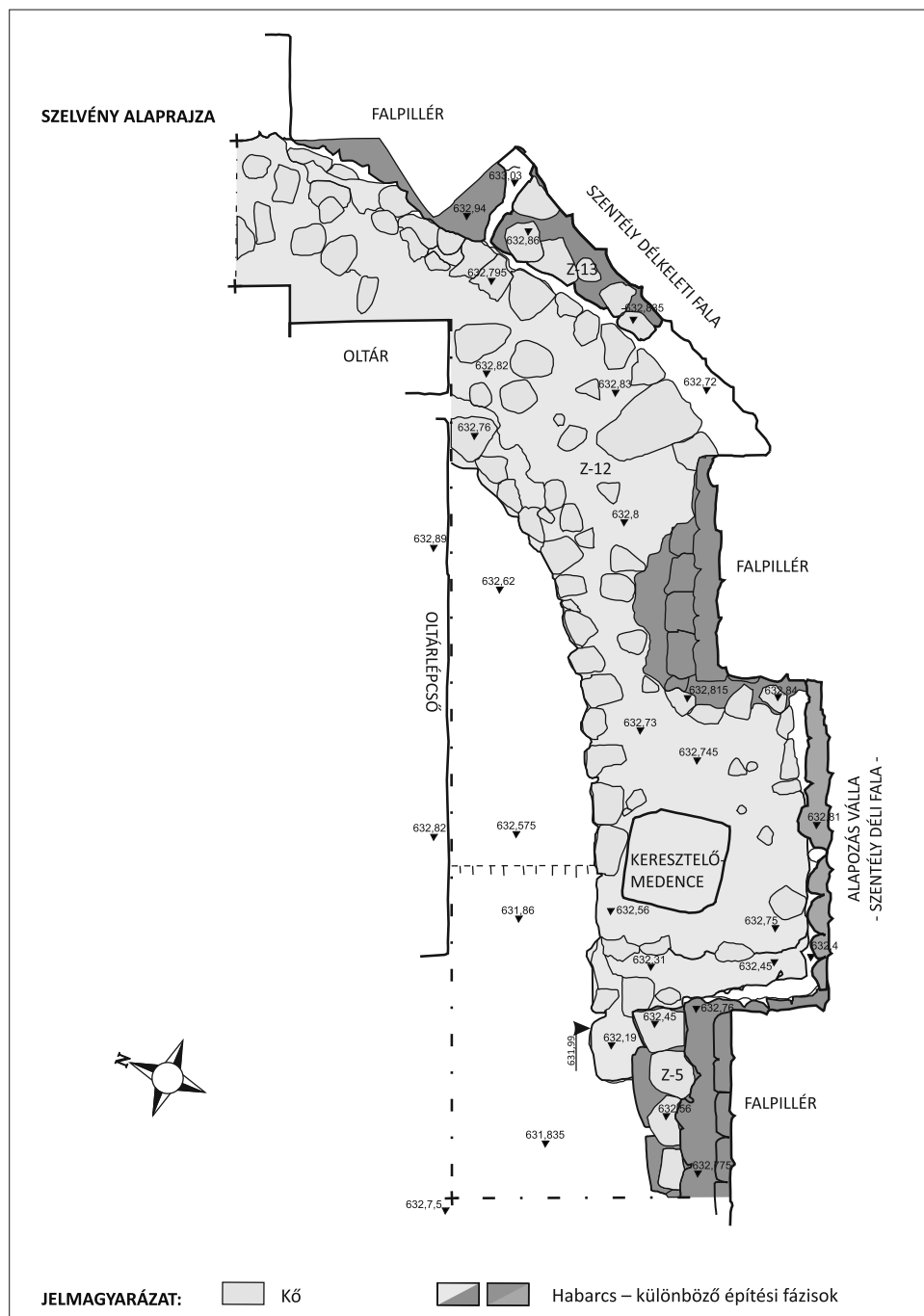
IV. tábla. C4/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok

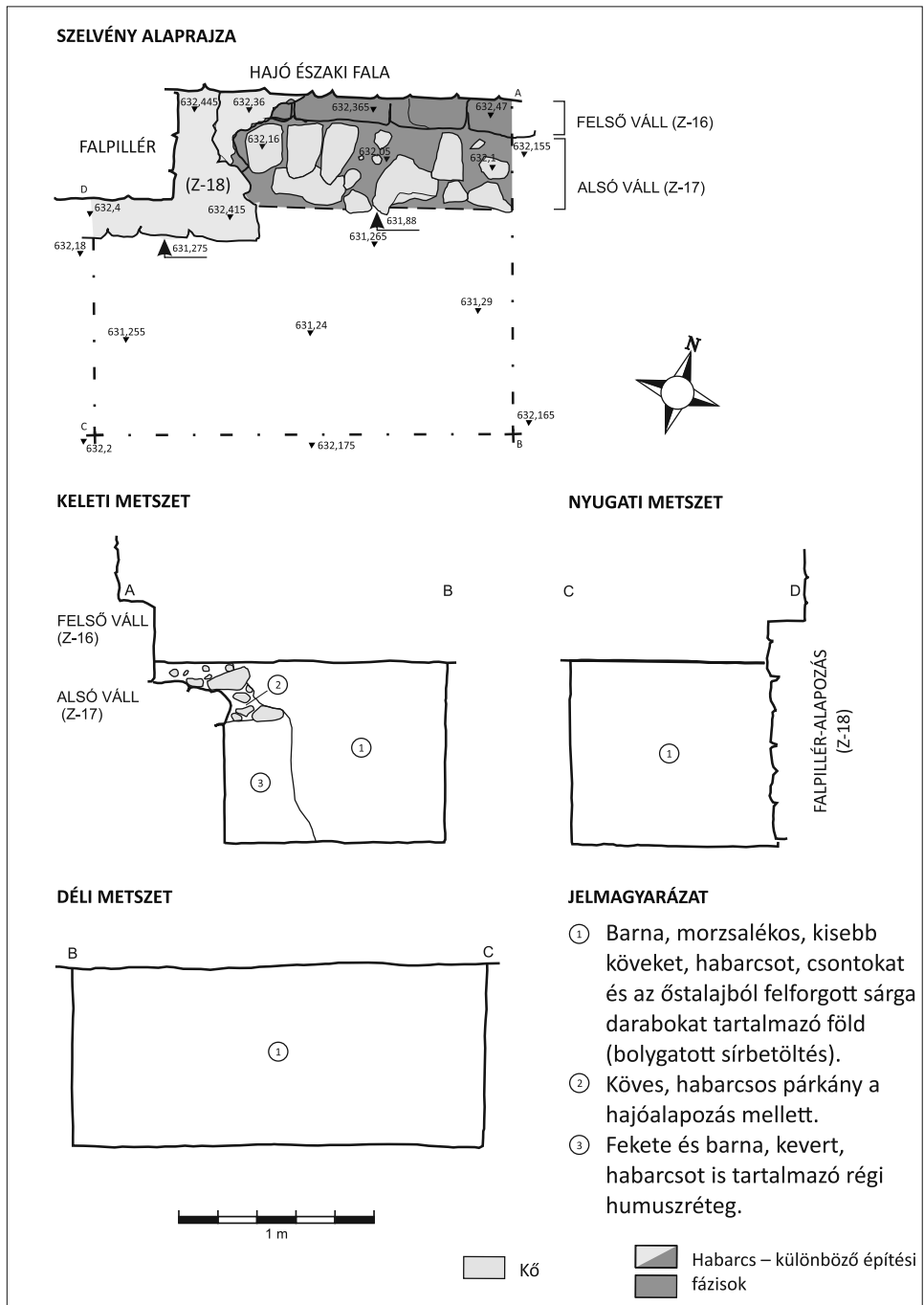
V. tábla. C4/2020-as szelvény. Metszetrajzok

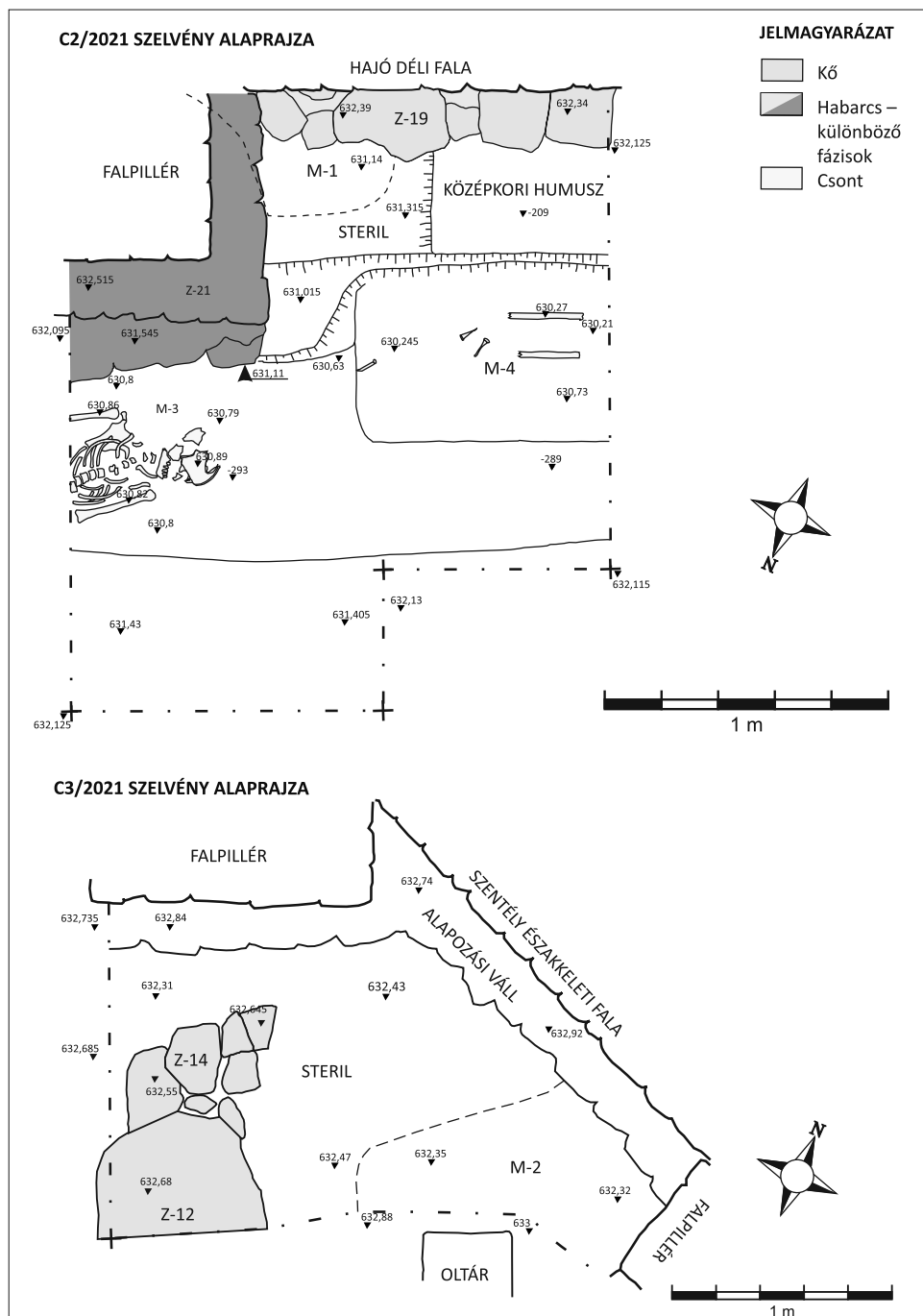
VI. tábla. C5/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajz

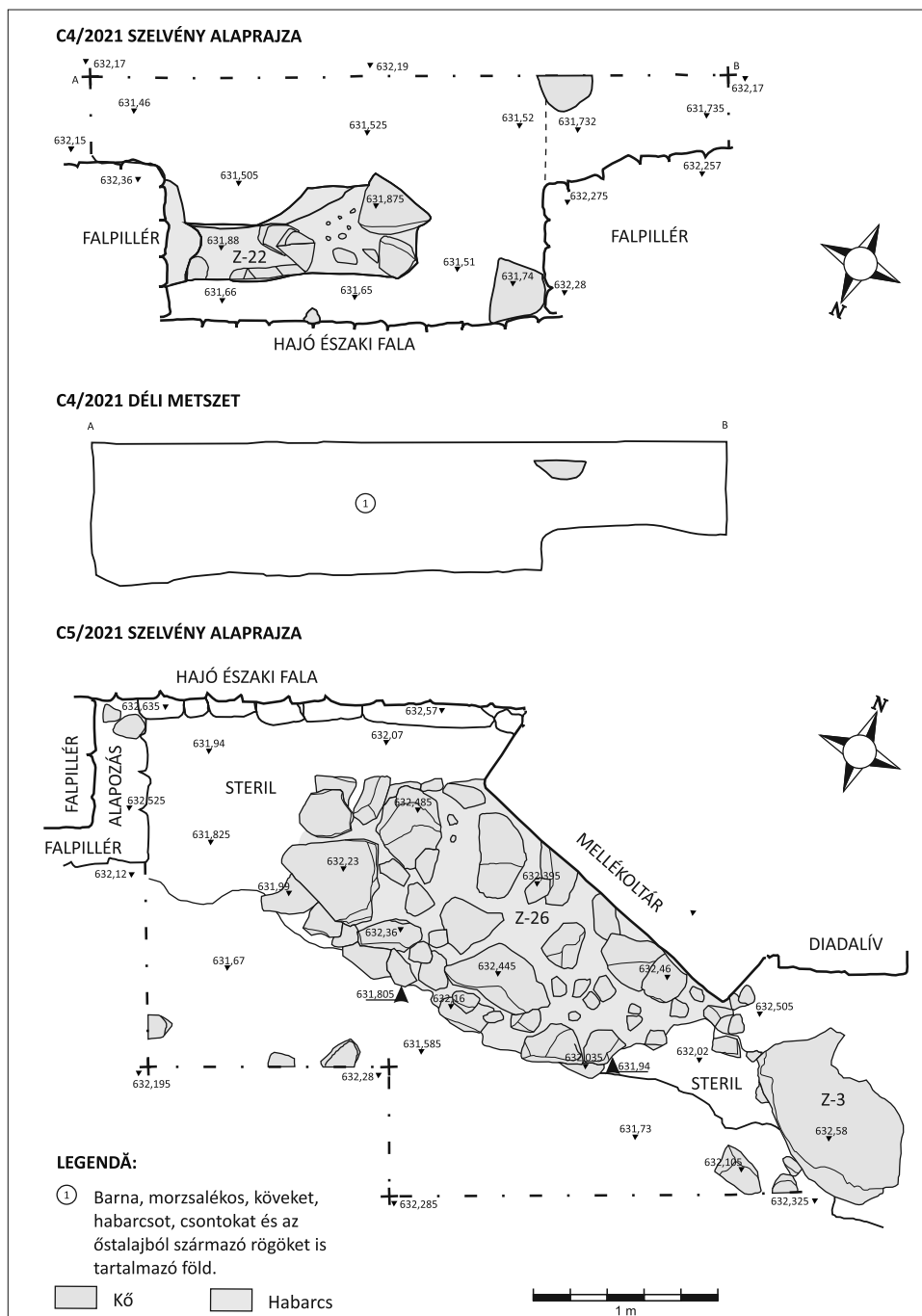
VII. tábla. C6/2020-as szelvény. Felszínrajz

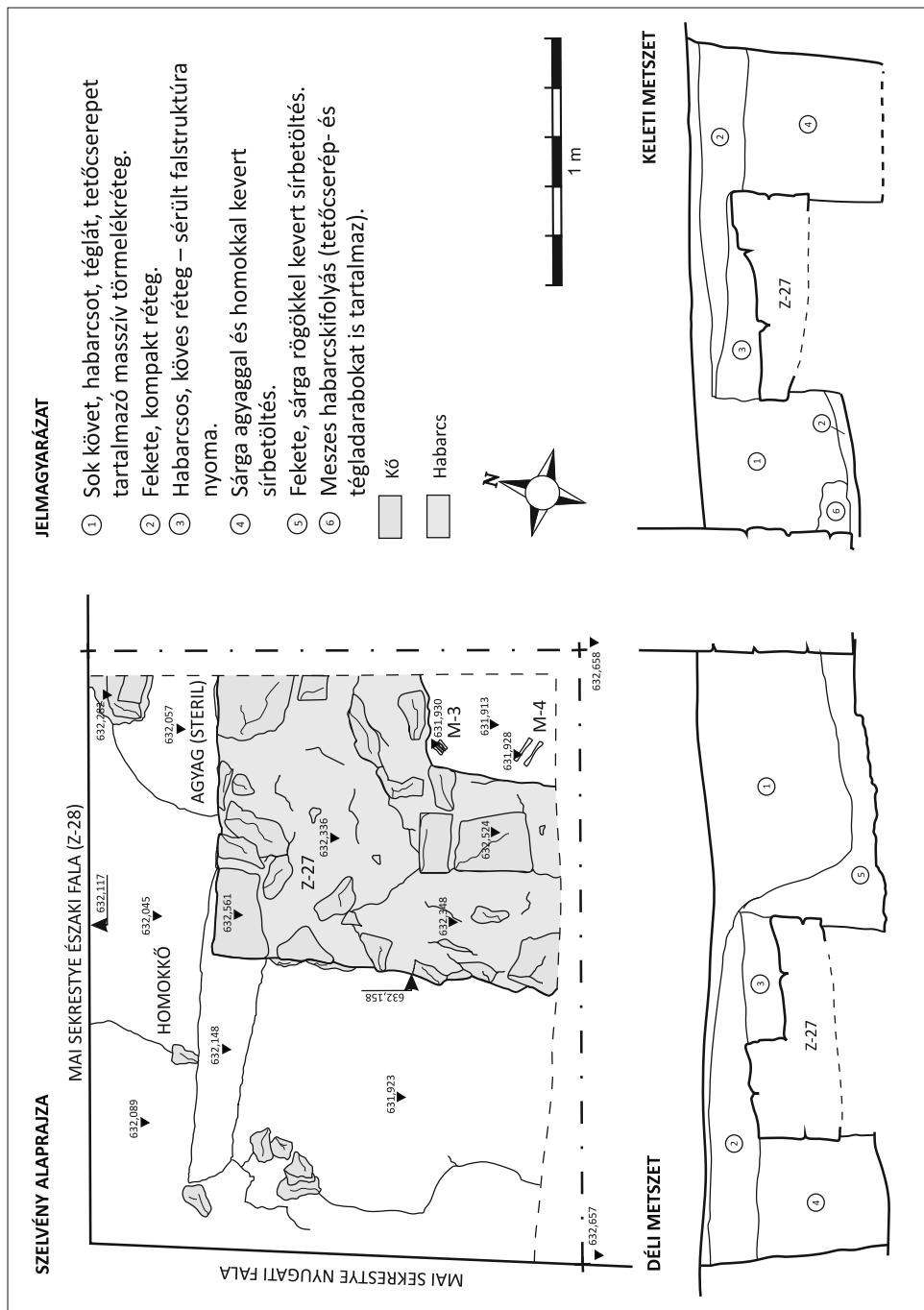

VIII. tábla. C1/2021-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok

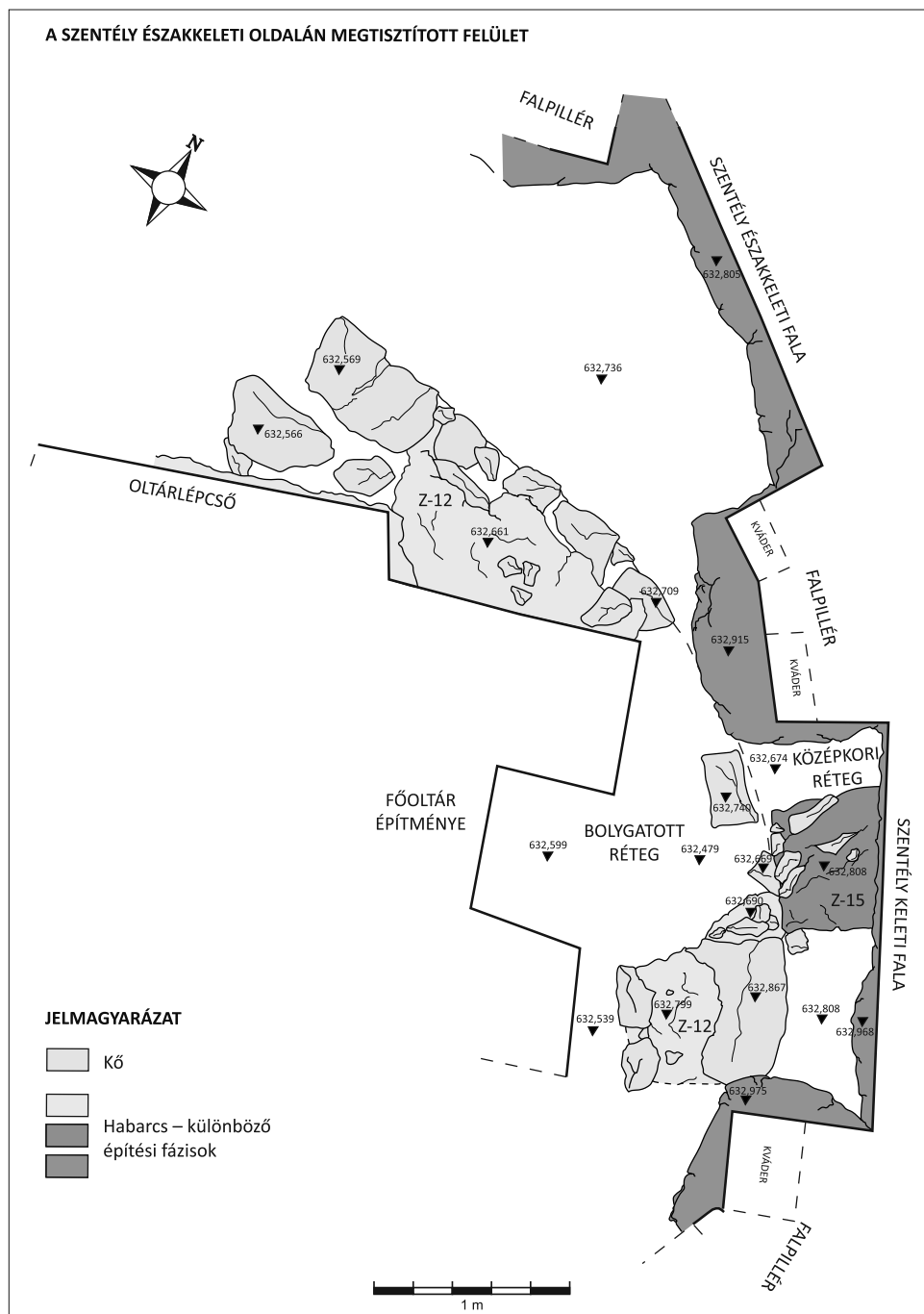

IX. tábla. C2/2021-es és C3/2021-as szelvények. Felszínrajzok

XI. tábla. S1/2022-es szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok

XII. tábla. A szentély északkeleti és keleti oldalán megtakarított felület felszínrajza